

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Marjolein Van Bavel
Greetje Bijl (pr)
Barbara Bulckaert
Anaïs Van Ertvelde
Lonneke Geerlings
Eline Huygens
John Soedirman
Rose Spijkerman
Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
tel: 020 - 30 31 500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te bellen, of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004 1029 80 (de BIC-code is INGBNL2A). U kunt ook een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Gendergeschiedenis, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom!

Inleveren kopij

Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG)

Greetje Bijl (*Historica*)
saartjes3@hotmail.com
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Julie Carlier
julie.carlier@ugent.be
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazon.be
Evelien Rijsbosch (Atria)
e.rijsbosch@atria-kennisinstituut.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria-kennisinstituut.nl).

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl

Druk: Drukkerdeal.nl

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Verzetstrijdster Jannetje Johanna Schaft (roepnaam Jo/Jopie, schuilnaam Hannie Schaft), geboren 16 september 1920 te Haarlem, gefusilleerd in de duinen bij Bloemendaal 17 april 1945. Hier gefotografeerd op de Kleverlaan te Haarlem (periode 1938-1940).

Met dank aan het Noord-Hollands Archief (de bron van deze afbeelding).

Ook veel dank aan het NIOD/Beeldbank WO2 voor medewerking aan dit nummer.

In dit nummer

/ Tweede Wereldoorlog /

- 3 The tales we tell. Gender and sexuality in a history of World War II resistance: the case of Castrum Peregrini

Anaïs van Ertvelde

- 9 Grensoverschrijdingen. Nederlandse vrouwen in het Nazi-Oosten

Jocelyn K. Krusemeijer

- 16 Verkering met de vijand! 'Moffenmeiden'

Monika Diederichs

- 22 "Den nieuwen mensch" als homo fascistus? 'Fascisering' van mannelijkheidsidealen op de Vlaams-nationalistische IJzerbedevaarten tijdens de late jaren dertig en WOII

Lith Lefranc

- 28 Maria Mussert-Witlam. Een leven aan de zijde van NSB-leider Anton Mussert

Mireille van Haaren

/ Genderview /

- 30 Marjan Schwegman. "Als genderhistoricus moet je alles anders durven bekijken"

/ Recensie /

- 35 Rijk maar gefragmenteerd. Het 34e Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis *Under Fire. Women and World War II*

Lonneke Geerlings

- 37 Kamp Vught, bewaking en gevangenen: een genderanalyse

Zonneke Matthée

- 38 Ongewenst en onzichtbaar. De tragische levens van foute vrouwen en kinderen in context geplaatst

Sylvia Heimans

Onder historicae

In het standaardwerk van Lou de Jong *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (verschenen 1969-1994) komen zo'n 65.000 verzetsstrijders voor. In deze *Historica* stelt NIOD-directeur Marjan Schwegman dat daarin slechts enkele vrouwen worden beschreven, omdat De Jong alleen mensen (voornamelijk mannen) telt die in georganiseerd verband fulltime in het verzet zaten en spectaculaire acties ondernamen, zoals gewapende overvallen op distributiekantoren. Maar in de hele infrastructuur van het verzet, met allerlei netwerken, kwamen vrouwen voor, al vielen ze niet op door De Jongs definitie van verzet.

Deze *Historica* wil in hoofdzaak zeer diverse rollen van vrouwen in de Tweede Wereldoorlog laten zien: niet alleen verzetsstrijders, maar ook collaborateurs en slachtoffers. Een traditionele heldin staat bijvoorbeeld op de cover: de communiste Hannie Schaft (1920-1945). Zij komt voor in *Het Koninkrijk* en waarschijnlijk iedere Nederlander kent haar als 'het meisje met het rode haar': haar bijnaam en ook de titel van het boek van Theun de Vries (1956) en de film uit 1981. Zij poseert rustig op deze cover, maar als je Schaft in de oorlog tegenkwam en je hoorde in haar ogen bij de vijand, dan kon je laatste uur wel hebben geslagen.

Aan de andere kant waren er Nederlandse vrouwen die collaboreerden, zoals diegenen die zich aansloten bij de Nederlandsche Oost Compagnie (NOC): een initiatief van Meinoud Rost van Tonningen om de Duitsers te helpen bij hun strijd voor *Lebensraum* in de door hen bezette gebieden in het Oosten, zoals Oekraïne. En wat te denken van de rol van Maria Mussert-Witlam, de echtgenote van NSB-leider Anton Mussert? Zij mocht van haar man (en neef) geen lid worden van de NSB en hield zich op de achtergrond als een ware 'Angel in the House' (deze term is ontleend aan het gelijknamige Victoriaanse gedicht over de perfecte echtgenote. Virginia Woolf schreef haar te hebben vermoord).

Ten slotte laat Monika Diederichs zien hoe verschrikkelijk het lot was van de vrouwen die tijdens en vlak na de bevrijding zijn kaalgeschoren, omdat ze een relatie hadden gehad met een Duitser. Het verhaal van Miep, Tineke, Celia en Els wordt verteld, maar zelfs 70 jaar na dato zijn deze namen gefingeerd. De vrouwen, ook al zijn ze overleden, willen niet bekend staan als 'moffenhoer'. Waren zij 'dader', waarvoor ze zijn gestraft, of eigenlijk 'slachtoffer' van een volksgericht?

Zoals Marjan Schwegman in dit themanummer zegt: als genderhistoricus moet je alles anders durven bekijken.

Kirsten Zimmerman, hoofdredacteur *Historica*

Gender and sexuality in a history of World War II resistance: the case of Castrum Peregrini

The tales we tell

For over three months I pursued an internship at Castrum Peregrini, a WWII heritage site, cultural foundation and cross-disciplinary network, located at the Herengracht 401 in Amsterdam. As part of my master in gender studies at the University of Utrecht I collaborated on some of the foundation's many projects on heritage. Captivated by Castrum's complex history and the divergent tales I was told about it, I took the decision to write my master's thesis on the very place where I had been an intern.¹ I am thus clearly invested in my research topic: if not completely 'a fish in the water', I'm at least an outsider within.²

/ Anais Van Ertvelde /

The foundation's origins trace back to 1942 when Dutch painter **Gisèle van Waterschoot van der Gracht** opened up her apartment at the Herengracht 401 to take in German-Jewish students and teachers from the Quaker School Eerde in Ommen. While this group of young men stayed locked up for years in a small hiding place to avoid Nazi persecution, Gisèle, together with the exiled German poet **Wolfgang Frommel**, tried to make their lives bearable. Not only by coming to their aid with the necessary material support but also by providing them with a psychological safety net consisting of literature, poetry and fine arts.

Since the second half of the 1950s Castrum Peregrini has functioned as a living community and a rather esoteric publishing house run by Frommel and the young men that survived the war at the Herengracht. They issued a literary magazine in German and created an archive and a library focused on Castrum's core values of friendship, freedom and culture, as well as on its own history.³ The starting point for the entire enterprise from the war years onwards was **Stefan George's** 'state of poets' **George Kreis**, albeit in a particular version, adapted by Frommel to enfold mysticism, rituals and aspects of the German friendship cult.

Today Castrum Peregrini has moved away from being a publishing house and the pervasive influence of Stefan George's thinking. It has developed into a centre for the intellectual

and artistic exploration of the core values mentioned above, as well as an international network of artists, poets, writers, scientists and politicians.

The building at the Herengracht 401 still boasts several rooms with interiors that have hardly been touched since the 1940s and has been put forward as a WWII resistance heritage site. It is used to host activities ranging from art exhibitions to lecture series that regularly engage with a historical or a memorial perspective.⁴ All of this happens under the watchful eye of the current Castrum generation. In keeping with the Castrum tradition and its characteristic intimate atmosphere the majority of Castrum's employees also reside at the Herengracht 401, generating a unique bridge between the public and private spheres.

In what follows I will first reconstruct the history of Castrum Peregrini during the period of WWII, while paying special attention to the broader (international) networks in which the site at the Herengracht was embedded. Secondly, I will analyse some discourses at play in the source material and the ways in which these are marked by gender and sexuality. For it is important to keep in mind that throughout Castrum Peregrini's history, its history has been actively put to work. It has been reformulated, reinterpreted and reused by Castrum's own associates. This tendency manifests itself on two levels: on the level of control over the historical source material and on the level of historical representations. The history of Castrum thus asks to be written on two levels at once: the level of historical events >>



source: Castrum Peregrini

Group portrait of the artistic circle, 1943. Top row (from left to right): Vincent Weijand, Peter Goldschmidt. Middle row: Reinout van Rossum du Chatel, Manuel Goldschmidt, Chris Dekker. Bottom row: Friedrich W. Buri, Wolfgang Frommel, Percy Gothein, Guido Teunissen.

Gisèle Van Waterschoot van der Gracht (1912-2013)



© VG Bild Kunst, Bonn, 2014

Gisèle by Max Beckmann

Gisèle van Waterschoot van der Gracht was born in The Hague. Her father was a distinguished Dutch geologist and her mother an Austrian baroness. She spent her youth in the United States and originally planned to study painting in Paris when she was 18. Because of the stock market crash of 1929 the funds for her studies dried up and Gisèle moved back to the Netherlands to live with her parents. There she met glazier Joep Nicholaas from whom she learned the glazier trade. Together they visited Bergen where she developed close relationships with many of the local artists, such as Adriaan Roland Holst. In September 1940 Gisèle rented a small *piéd-à-terre* at the Herengracht 401 in Amsterdam.

Wolfgang Frommel (1902-1986)

Wolfgang Frommel, son of a theology professor, was born in Karlsruhe. He studied at the university of Heidelberg, where his fascination with the German poet Stefan George began. In 1930 Frommel and Percy Gothein started the publishing company *Die Runde*. The name referred to Frommel's circle of friends, who were all great George admirers. The Nazi regime was a hindrance to the operations of *Die Runde* and Frommel's publications were banned. He went into exile in 1937. His departure might be linked to the threat of persecution on the grounds of homosexual contacts.

Stefan George (1868-1933)

Stefan George published his first bundle of symbolist poems '*Hymnen*' in 1890. His work most famously dealt with the hermetic vision of a new Germany '*Geheimes Deutschland*' that would be ruled by a spiritual elite. George gathered a circle of boys and men around him, the so-called **George Kreis**, with whom he lived according to this intellectual ideal. The circle was underpinned by a pedagogical eros inspired by Greek Antiquity: the formation of bonds of friendship between men and boys propelled by philosophical and poetical debate. George's >>

circle of disciples was centered on the magazine *Blätter für die Kunst*. Both Thomas Karlauf (1955) and Marita Keilson-Lauritz (1935) have written extensively about George's sexuality and how it might impinge on his poetry.

Claus Victor Bock (1926-2008)

Claus Victor Bock, born in Hamburg, left Germany with his parents for Belgium in 1938. His parents travelled on to India, but were advised to leave their son behind because of the supposedly dangerous tropical climate. Although Bock was a practising Jew, he was sent to the prestigious Quaker School Eerde in Ommen. At the Quaker school Bock met many people who would turn out to be of great significance to him. Among them were the half-Jewish brothers Manuel and Peter Goldschmidt, Wolfgang Frommel and the exiled teacher Buri. The latter in particular introduced Bock to German writers such as Stefan George.

F.W. Buri (1919-1999)

Buri was born in Mainz as Adolf Friedrich Wongschowski. Being Jewish, he was forced to leave his education at the local *Gymnasium* after the Nazi's assumption of power in 1933. He started training as a painter and became one of the last Jewish painters to be accepted into the Frankfurter painters guild. Wongschowski first met Frommel in Frankfurt in 1933. Four years later he moved to the Netherlands, where he found employment as an arts and crafts teacher at the Quaker School Eerde in Ommen.

on holiday with his German acquaintances Buri, the brothers Peter and Manuel Goldschmidt, and their mother. Frommel found refuge with the Dutch poet Adriaan Roland Holst (1888-1976), who lived in Bergen. It was via Holst that Frommel and Buri met the Dutch painter and glazier Gisèle van Waterschoot van der Gracht in the summer of 1940. According to Bock, Gisèle and Frommel spent some intense, enamoured weeks together. Part of their bond was their shared German-artistic background.¹¹ Through Buri, Frommel became a frequent visitor to the Quaker school and, in the tradition of George, he developed into an artistic-intellectual tutor to many of the (often exiled) young men living there. The fifteen-year-old Bock in particular was completely captivated by Frommel. Bock recorded sharing an erotically charged encounter with him in 1941.¹²

The situation at the Quaker school grew perilous when the infamous prison camp Erika opened nearby and on 8 July 1942 Buri was relocated to Gisèle's apartment at the Herengracht 401 in Amsterdam, where upstairs neighbour Guido Theunissen, a skilled carpenter, had created a hiding place for him in a hollowed-out piano.¹³ Frommel himself was now permanently staying at the Herengracht as well. As a result of this decision, he no longer had an official address and tumbled into the semi-illegal underground.¹⁴ In 1943 Guido Theunissen started building a hiding place for Bock: this time in a wardrobe in his own apartment. In February 1943 Bock and Frommel, who wore his old yellow *Schutztruppe* armband, managed to take the train to Amsterdam by choosing seats in the *Wehrmachtsabteil*.¹⁵ The only spot on the train where nobody would ask them for their identity cards.¹⁶

Herengracht 401

From February 1943 until the liberation in May 1945 Buri, Bock, Frommel and Gisèle formed the core group living at the Herengracht. Remarkable enough for a group in hiding, they were surrounded by a well-branched web of contacts. A broad range of people visited the building, which was known as *Castrum Peregrini*. This *nom de guerre* referred to a crusaders' citadel in Palestina and is often translated as 'Stronghold of the Pilgrims.' A different translation however, is also possible, and seems to reflect the migratory location of Castrum's original inhabitants very well: 'Tower of Strangers.'

The cultural heritage that Frommel employed at the Herengracht in Amsterdam in order to provide the Jewish hidiers with the necessary psychological tools to handle their situation and to offer them a view on an outside world they could no longer see, was distinctively German. In line with the tradition of the *George Kreis*, the group around Frommel formed a circle focussed on reading and translating a classical, all-male, predominantly German canon. The group was deeply influenced by the notion of a connectedness within European cultural history dating back to Greek Antiquity. They adapted these practices to safeguard their mental health and to keep emotional tensions among the group members in check. Buri and Bock spent countless pages of their memoirs relating the numerous poems they were working on. Another member of Frommel's circle, Manuel Goldschmidt, recounted in an interview in 1983:

For me, it was the time of my life. I was introduced to poetry and literature. We read Goethe, Hofmannsthal, Hölderlin, Baudelaire and the

and that of historiographical representation.

Not unlike myself, a majority of the people that have produced (historical) publications concerning Castrum, have been personally connected to the foundation. Among the most important sources are: the memoirs produced by the people who were directly involved in the hiding enterprise such as **Claus Bock**⁵ and **F. W. Buri**⁶; the analyses produced by people who have been closely involved with Castrum during its years as a publishing house,⁷ such as Thomas Karlauf⁸ or Marita Keilson-Lauritz⁹; and the historical representations produced by the current generation of Castrum associates.¹⁰

Castrum Peregrini as a site of resistance during WWII

Eerde/Bergen

Two different locations in the Netherlands, the artist village of Bergen and the Quaker school at Castle Eerde, brought together the key actors in a hiding enterprise that would culminate at the Herengracht 401 in Amsterdam. In May 1940 the German forces entered the Netherlands, where Wolfgang Frommel was

Stefan George and the brothers Claus and Berthold von Stauffenberg

Max Beckmann – Die Argonauten
(1950)

© VG Bild-Kunst, Bonn 2013

*Tachtigers. That's when I started to live. That is the world I still live in.*¹⁷
(translated by the author)

The cultural heritage they so creatively employed to brace themselves against a political Germany that persecuted them, however, was often the same cultural heritage that was used by the Nazis in their *Kulturpolitik*. After his death, even Stefan George himself was briefly – and nolens volens – incorporated into the Nazi canon.¹⁸

Networks

The most prominent group of people that regularly visited the Herengracht were participants in Frommel's literary circle: contacts from Bergen such as Vincent Weijand and other Eerde students who had gone into hiding including Peter and Manuel Goldschmidt and Liselotte Brintzer.¹⁹ A second network of contacts emerged from Frommel's activities in the underground publishing world of Amsterdam. Among other enterprises, Frommel was involved with the illegal *Kentaurdrucke* together with his Bergen contacts: the other exiled German poet Wolfgang Cordan and Adriaan Roland Holst.²⁰

A third line of contacts consisted of Frommel's German acquaintances. The most notable was Percy Gothein, a German writer, who – according to Karlauf – had been part of the *George Kreis* in the 1920s, but had fallen from grace because of the overt way in which he expressed his homosexuality.²¹ Tragically, Gothein was detained when visiting the Netherlands in the spring of 1944, together with frequent Castrum visitors Vincent Weijand and Simon van Keulen. The three of them were deported to Camp Erika. As a precaution

the hidiers at the Herengracht were moved to different safe houses, in case their captured friends were to give up any information concerning Castrum.²² Only Simon van Keulen, whom Gisèle had managed to visit in Camp Erika with the help of a great amount of bluff and bravado, survived. He jumped out of the train transporting him to Germany and managed to reach the Herengracht, where he spent the remainder of the war years.²³

A final important series of contacts was provided through Gisèle and her networks. First of all, Gisèle discovered various young protégées of her own, whom she brought into the circle. She was also connected to a wide network of artists and intellectuals. One of the most important figures in this respect was the *entartete* German painter-in-exile Max Beckmann (1884-1950). The notion of the hidiers at the Herengracht being modern **Argonauts** became an important theme in his work.²⁴ Gisèle's many interventions, the ways in which she managed to keep on finding employment throughout the war and the ways in which she supplied the hiding community with food stamps and other material necessities (especially during the hunger winter of 1944-45) suggests that she was extremely well connected. One of the names mentioned is that of the pro-German wartime mayor of Amsterdam Edward Voûte (1887-1950).²⁵ However, her social networks have not been mapped out as clearly as those of Frommel, to whom many more pages are dedicated in the memoirs of both Bock and Buri.

Immediately after the war had ended the hidiers struggled to start anew and rebuild a normal everyday existence.²⁶ Their feelings were reinforced by a tragic event that occurred in the summer after the liberation. Fellow hider Liselotte Brintzer drowned while swim-

The **Argonauts** are a group of warriors from Greek mythology who accompanied Jason while looking for the Golden Fleece.

ming in the North Sea. Following her burial, the group published a memorial book under the sign of Castrum Peregrini. The monograph honoured Liselotte Brintzer as well as the murdered Vincent Weijand and Percy Gothein.²⁷ This publication would be the impetus for the establishment of the Castrum Peregrini magazine and publishing house.

Tales of gender and sexuality

Gisèle

Castrum's historiographies are gendered in interesting and complex ways. In general, Gisèle, who like most women is almost invariably referred to by her first name, has been largely written out of the memoirs produced by Castrum's hidiers. It is striking that the memoirs by Bock and Buri hardly contain any pictures of Gisèle, even though both books boast a decent amount of photographic material. Bock describes Gisèle as an enterprising and artistic woman, but nevertheless consistently relegates her to the material side of the hiding enterprise. He does not seem to count Gisèle (or Liselotte) among the key members of the intellectual and artistic in-group.

*Wolfgang found Gisèle and Liselotte, who enjoyed attending our lectures, to be receptive for this sort of format as well.*²⁸
(translated by the author)

Buri re-evaluates Gisèle's role to a certain extent. He describes their romantic relationship, something Bock neglects to mention. He >>

None of these tropes could apparently be adapted to describe Gisèle's wartime pursuits. Moreover, her activities with *Castrum Peregrini* during WWII can even be framed as a temporary collapse of the public and private spheres. Men, traditionally linked to the public domain, were chained to the private realm, while a woman of Gisèle's socio-economic status, normally perceived as bound to the domestic domain, became the breadwinner and an important link to the public sphere. Finally, a third atypical position is related to Gisèle's embeddedness in a living and working community of men, inspired by homo-social traditions, ties, and literature, without her taking on a role of motherly care.

source: Freunde von Freunden/ZEIT Online, 2012.

A circle of men

Stefan George's discourses on masculinity, community and age have influenced the formulation of individual and collective male gender roles in *Castrum's* history and historiography. The hidiers and the people in their broader network put these strictly formulated ideals of masculinity and relationships between men to use to form their group identity. This is already reflected in *Castrum Peregrini*, the name that was given to the hiding enterprise, as well as in the hidiers' nickname: 'the Argonauts'. They actively modelled themselves on the *George Kreis* and longed to be seen as heirs of George. There is widespread consent that the *George Kreis* was deeply andropocentric. The *Kreis* has been described as

Bust of Gisèle made by Buri, Gisèle's workspace in *Castrum Peregrini*

points out that she was actively involved in the artistic gatherings and that towards the end of the war the emphasis of the artistic activities even shifted from Frommel's poetry to Gisèle's visual arts, with many of the people in their circle taking up drawing and painting.

The similarities between the ways in which Bock and Buri describe Gisèle and the gender ideals expressed by Stefan George are striking. Women were excluded from George's circle, since only men had a privileged relationship to the mind. In George's ideal circle, as well as in his ideal state, women took care of the material side of everyday life, so that men could devote themselves to tasks from an altogether higher plane. However, as was the case for *Castrum*, the monosexual self-image that the *George Kreis* held up to the rest of the world did not always correspond to lived reality. Numerous women, many of whom were important artistic-intellectual figures themselves, were crucial to the development of George's poetry and his circle.²⁹ In line with this idealized Georgian narrative of men forming a strong intellectual centre and women living on the outskirts of this circle, ensuring the material preconditions for male community, Bock positions Gisèle –and the other women involved in the hiding enterprise – in the margins of the all-male in-group. Gisèle's personal relationships with the men hiding in her apartment are hinted at but never described in depth. She often stands alone, even in pictures, as a remarkable woman, but on her own nonetheless.

However, her multiple atypical positions, make Gisèle stand out for most contemporary readers. First of all she is atypically positioned in relation to historical gender role expectations. She remained unmarried for a long period of time,³⁰ she had no children, self-supported her artistic pursuits, and played an important role as a Maecenas. A second atypical position concerns the specific role she played during the hiding enterprise: (1) She acquired the apartment at the Herengracht and hid Jew-

ish and German refugees there. (2) Through her vast network of (artistic) acquaintances she was able to obtain work assignments and provide the necessary support. (3) She looked after the mental wellbeing and artistic development of the circle of refugees and hidiers.³¹ Although the memoirs of Bock and Buri succeed in minimising her influence, they still represent her as a historical actor, not as a timeless trope. This is not such a self-evident matter.³² Wartime narratives in particular have a tendency to reduce the representation of women to that of mothers, martyrs or victims.



Portrait of Gisèle making a self-portrait, date unknown

source: *Castrum Peregrini*

a *Männerbund* (bond of men), a *Homosoziale Vereinigung* (homo-social association) and a *Jüngerkreis* (circle of young men).³³

There is an important intersection here with age, which structured the group dynamics in a profound way. In many of the earlier publications on Castrum charismatic older men are physically and/or ideologically present in the centre of the group. The fact that most accounts of Castrum's history start with Frommel,³⁴ and that one even goes as far as to start with George,³⁵ are an indication of this. The younger people involved in the hiding enterprise often seem to be described as devoid of agency – even when they describe themselves. This is a tendency that is most likely reinforced through the passive way in which victimhood is often portrayed. It is important to keep in mind however that the younger hiders, although they had different roles, have shaped Castrum's history in profound ways as well.

Interestingly, it were the intimate relations, not just between men, but between young men, boys even, and older ones that would generate much bad press, for George and Frommel as well.³⁶

Sexuality untold?

Keilson-Lauritz, who was involved with Castrum in the 1980s, pointed out that 'friendship' – the key theme for Castrum both in the past and the present – has been a covert term for homosexuality.

*In a part of the public consciousness, in Germany, and most of all in the Netherlands, Castrum Peregrini was a magazine and a foundation invested in male eroticism and its related literature (from George via Michelangelo and Kafavis to Thomas Böhme).*³⁷
(translated by the author)

Yet Castrum's associates do not self-identify as gay. Neither did Stefan George and his circle appreciate the scientific term 'homosexuality', which became popular by the turn of the 20th century. They explicitly committed to (perceived) ideals from Greek antiquity, which they believed to capture more fully the complexity of erotic and emotional ties between men.³⁸ The current Castrum generation wholeheartedly believes that they are not being secretive about their sexuality, but that contemporary categories of male sexual identity should not necessarily infringe upon to the unique historical roots of Castrum's living and working arrangements. Gisèle's perspective seems to have been fuelled by a libertine attitude of "moet kunnen, et alors?" People should be able to organize their personal lives devoid of restrictive bourgeois ideals of gender and sexuality, but devoid of the obligation of activist liberation as well.³⁹

This is an important observation, considering that Castrum's historical narratives have been discovered and sometimes recuperated

source: Castrum Peregrini

Manuel Goldschmidt's room, Castrum Peregrini (photo: Koen Jacobs, 2014)

(or even appropriated) by scholars involved in gay activism. They have urged Castrum Peregrini to 'come out of hiding' and define itself as a gay WWII heritage site, and thus enrich gay historiographies. A point in this case is the article 'Gay underground location in the heart of Amsterdam.' written by sociologist Mattias Duyves.⁴⁰ In this piece Duyves describes Castrum as the gay Anne Frank house, and while he tries to be tolerant about the Castrummers' need to hide their 'evident' homosexuality, he can barely conceal his annoyance with the situation. Another example in this regard is sociologist Gert Hekma's 2004 article in *Gay News*, called 'Twee Wolfgangs – Castrum Peregrini.' Hekma goes even further than Duy-

ves in outing Castrum's members for 'what they really are':

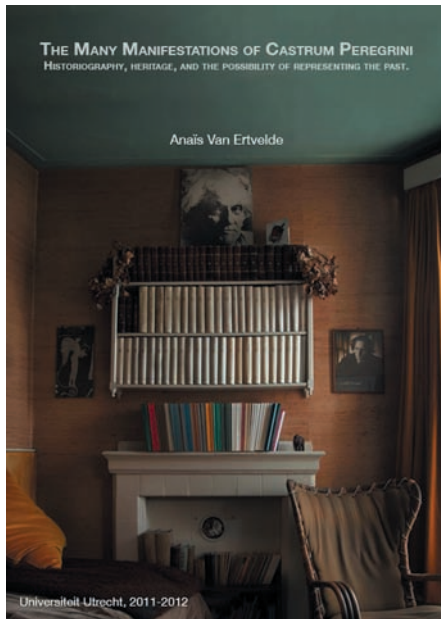
*And at Castrum they continue to deny that their friend of young boys Frommel was a homosexual. It is very strange that they still make such a fuss about the love between men in the heart of a city, where in cultural circles gay sex can hardly be called a problem anymore.*⁴¹
(translated by the author)

Though it seems unnecessary to force modern identity categories on historical figures rather than keeping historical alternatives open, Duyves' and Hekma's annoyance with what they perceive to be Castrum's unfounded se-

>>

The hollowed-out piano at Castrum Peregrini (photo: Koen Jacobs, 2014)

source: Castrum Peregrini



Cover of Anais Van Ertvelde's thesis with a photo of the Castrum interior, including photographs of Percy Gothein and Stefan George

cretive behaviour is partly comprehensible. This secrecy goes back to the period following the death of Frommel, when Manuel Goldschmidt and Claus Bock became key actors in Castrum Peregrini. In the 1980s and 1990s they ushered in a phase of conservation and furtiveness.⁴² This tendency seems to have been underpinned by both the Georgian tradition of secluded groups of chosen men, and the group's traumatic war experiences of hiding and compulsory secretiveness. But above all else, they encumbered themselves with the task of protecting Frommel. Access to the archives was rendered very difficult and many important historical documents simply disappeared.⁴³ Karlauf, who lived and worked at Castrum from 1974 to 1984, offers another explanation for these attempts at historiographical control over the people involved in the hiding enterprise and their sexuality: Castrum Peregrini's disputed position as an heir to the *George Kreis*. From the 1920s onwards Frommel was perceived as an usurper by many members of the circle around Stefan George. In 1951 Ludwig Thormaehlen, a renowned member of the *George Kreis*, wrote a hateful and anti-Semitic pamphlet against both Frommel and Gothein, whom he deemed to be serial pederasts, despised by the *Meister*.⁴⁴ This conflict has seemingly lost none of its stringency today: a recent standard work on the successors of Stefan George did not include Castrum.⁴⁵

Concluding remarks

In reconstructing the history of Castrum Peregrini during WWII, I have made use of sources that shed light on gendered and sexualized dynamics, and are marked by gender

and sexuality themselves. Memoires and historical recollections produced by the WWII hidiers follow a narrative that puts the focus on Castrum as a largely andropocentric and German oriented literary circle inside of a hiding enterprise. The members' writings and doings have tried to embed Castrum in larger European cultural and intellectual cultural traditions, the tradition of the *George Kreis* in particular. Historical representations produced by the current generation of Castrum associates have shifted the focus to the previously underrepresented role of Gisèle and her networks, to the visual arts and to the building at the Herengracht in Amsterdam. Analyses produced by people who have been involved with Castrum in the past often strive to demonstrate that they are not averse to adding a critical note to the existing representations. An example are the writings of Marita Keilson-Lauritz, that highlight the importance of erotically charged pedagogical relations between men of different ages. Another example is work by Thomas Karlauf, who has written critically about Castrum's historical tendencies towards secrecy and its involvement in a struggle about the follow-up to Stefan George's circle. This has led scholars involved in gay activism to ask Castrum to drop (what they think of as) an anachronistic silence, and enrich the history of gay WWII resistance by embracing the label of a gay heritage site.

In addition to the sources that have been used in this article, Castrum still houses a vast archival collection that has never been disclosed in a comprehensive manner. A research project with the time and means to take up this monumental task is long overdue and would be able to cast additional light on the unique historical constellation of Castrum Peregrini and the place it holds in the German and Dutch histories of WWII resistance. ///

Noten:

- Since the master in gender studies at the University of Utrecht is taught in English, my master's thesis and this article were written in English as well.
- The 'outsider within' is a concept taken from feminist standpoint theory. It was first articulated by black feminist thinker Patricia Hill Collins (*Learning from the Outsider Within: The Sociological Significance of Black Feminist Thought*, 1986) and is now more broadly used as a way to think about how the knowledge we produce is situated.
- K. Kluncker, *25 Jahre Castrum Peregrini Amsterdam. Dokumentation einer Runde*. Exhibition catalogue, Hamburg, 1977, p.12.
- www.castrumperegrini.org, visited at 24-04-2015.
- C. V. Bock, *Untergetaucht unter Freunden*. Castrum Peregrini, Amsterdam, 1985. Republished in Dutch as: C. V. Bock, *Zolang wij gedichten schrijven kan ons niets gebeuren*. Castrum Peregrini Press, Amsterdam, 2007.
- F. W. Buri, *Ich gab dir die Fackel im Sprunge. Ein Erinnerungsbericht von Friedrich W. Buri*. Verlag für Berlin-Brandenburg, Berlin, 2009.
- Another more recent publication by an insider containing critical memories of Frommel and his circle is Joke Haverkorn-van Rijsewijk's *Entfernte Erinnerungen an W*, 2013.
- Inter alia: T. Karlauf, *Stefan George. Die Entdeckung des Charisma*. Pantheon, München, 2008; T. Karlauf, 'Meine Jahre im Elfenbeinturm'. In: *Sinn und Form*. (2009)2; T. Karlauf, 'Meister mit eigenem Kreis. Wolfgang Frommels George-Nachfolge'. In: *Sinn und Form*. (2011)2.
- M. Keilson-Lauritz, 'Centaurenliefe. Duits verzet in Nederland rondom de schuilplaats Castrum Peregrini'. In: Müller, K. and Schuyf, J. (eds.). *Het begint met nee zeggen. Biografieën rond*

verzet en homoseksualiteit 1940-1945. Schorer Boeken, Amsterdam, 2006.

- M. Defuster and E. Somers (eds.). *Gisèle en haar onderduikers*. Castrum Peregrini Press, Amsterdam, 2008. More recent publications like this one have shifted their attention towards the role of Gisèle. The popular and heavily romanticised novel *Gisèle* by Susan Smit (2013) has even brought Gisèle to the forefront among the general public in the Netherlands.
- C. V. Bock, *Zolang wij gedichten...*, p.23-26; L. Van Santen, 'Het leven van de kunstenaar Gisèle van Waterschoot van der Gracht in de oorlogsjaren 1940-1945'. In: M. Defuster and E. Somers (eds.). *Gisèle en haar onderduikers*. Castrum Peregrini Press, Amsterdam, 2008, p.25-26.
- C. V. Bock, *Zolang wij gedichten...*, p.16.
- J. Haverkorn van Rijsewijk, 'Quackerschool Eerde: een serie dilemma's?'. In: M. Defuster and E. Somers (eds.). *Gisèle en haar onderduikers*. Castrum Peregrini Press, Amsterdam, 2008, p.99-102.
- F. W. Buri, *Ich gab dir die Fackel...*, p.104.
- C. V. Bock, *Zolang wij gedichten...*, p. 47-49.
- Another German poet living in Bergen, Frommel's acquaintance Wolfgang Cordan, helped three German-Jewish students from Eerde go into hiding as well: Johannes Piron, Liselotte Brinitzer and Tom Maretzki.
- L. Lewin, *Het Clandestiene Boek 1940-1945*. Van Gennep, Amsterdam, 1983, p. 235.
- L. Lewin, *Het Clandestiene Boek...*, p. 229
- C. V. Bock, *Zolang wij gedichten...*, p. 62-64, 109-111; F. W. Buri, *Ich gab dir die Fackel...*, p. 125.
- P. Calis *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*. Meulenhoff, Amsterdam, 1989, p. 167.
- T. Karlauf, *Stefan George...*, p.546.
- C. V. Bock, *Zolang wij gedichten...*, p. 97, 115-120.
- L. Van Santen, 'Het leven van de kunstenaar...'. p. 38.
- E. Von Borman 'Argonauten in Amsterdam. Max Beckmann's vriendschap met Gisèle en haar kringen'. In: M. Defuster, M and E. Somers (eds.). *Gisèle en haar onderduikers*. Castrum Peregrini Press, Amsterdam, 2008, p.69-70, 76.
- L. Van Santen, 'Het leven van de kunstenaar...'. p. 33, 46.
- F. W. Buri, *Ich gab dir die Fackel...*, p.153 as well as C. V. Bock, *Zolang wij gedichten...*, p.176.
- Castrum Peregrini, *In memoriam Percy Gothein, Vincent Weijand and Liselotte von Gandersheim*. Van Rossum du Chatel, Leiden, 1945.
- C. V. Bock, *Zolang wij gedichten...*, p.63.
- U. Oelman and U. Raulff (eds.). *Frauen um Stefan George*. Wallstein, Göttingen, 2010, p.8-9.
- In 1959, at the age of 47, she married Arnold d'Ailly, a former mayor of Amsterdam.
- M. Defuster and E. Somers (eds.). *Gisèle...*, p.8.
- S. Paletschek and S. Schraut (eds.). *The Gender of Memory. Cultures of remembrance in nineteenth and twentieth-century Europe*. Campus, Frankfurt, 2008, p.24-26.
- U. Oelman and U. Raulff (eds.). *Frauen...*, p.7-12.
- F. W. Buri, *Ich gab dir die Fackel...*; K. Kluncker, *25 Jahre...*
- M. Landmann, 'Deutsche Literatur im Untergrund nach dem Krieg in Holland.' Castrum Peregrini Archive, clippings folder, 1977.
- T. Karlauf, 'Meister mit eigenem Kreis...'
- M. Keilson-Lauritz, 'Ende einer Epoche'. In: *Die Welt*. 25-04-2008. See also: M. Keilson-Lauritz, *Von der Liebe die Freundschaft heisst: Zur Homoerotik im Werk Stefan Georges*, Verlag Rosa Winkel, Berlin, 1987.
- M. Keilson-Lauritz, 'Centaurenliefe...'. p.193.
- Interview with Castrum's programme manager Lars Ebert, Amsterdam, 10-06-2012.
- M. Duyves, 'Gay underground location in the heart of Amsterdam'. In: *Gay News*. (2000) 105.
- G. Hekma 'Castrum Peregrini - Twee Wolfgangs'. In: *Gay News*. (2004)151.
- Lars Ebert, Interview, 2012.
- Lars Ebert, Interview, 2012.
- T. Karlauf, 'Meister mit eigenem Kreis...'
- U. Raulff *Kreis ohne Meister. Stefan Georges Nachleben*. C. H. Beck, München, 2009.

Anais Van Ertvelde (1988) studied history at the University of Ghent (2010) and gender studies at the University of Utrecht (2012). She is the Dutch speaking coordinator of Sophia, the Belgian gender studies network, and an editor of *Historica*.

Contact: anaisvanertvelde@gmail.com

Nederlandse vrouwen in het Nazi-Oosten

Grensoverschrijdingen

“Mannen bij elkaar gaat, maar geen vrouwen, dat heeft ons nog niets als verdriet gebracht.”¹ Dit schreef Jan van Barneveld, inspecteur van de Nederlandsche Oost Compagnie (NOC), in januari 1944. De nationaal-socialistische NOC werd in juni 1942 opgericht om de Duitsers te helpen bij hun strijd voor *Lebensraum* in de door hen bezette gebieden in het Oosten. In de – tot voor kort – enige publicatie die uitsluitend over de NOC als organisatie handelt, is aangenomen dat slechts een enkele vrouw – die dan ook nog haar echtgenoot volgde – bij de Oostkolonisatie betrokken is geweest.² Deze summiere vermelding van vrouwen als een verlengstuk van mannen lijkt aan te sluiten bij de geringe aandacht voor vrouwen binnen de bestaande geschiedschrijving over het nationaal-socialisme in Nederland. Het is natuurlijk mogelijk dat er niets interessants te melden valt, dat de Nederlandse vrouwen binnen de NOC geen eigen keuzes maakten en geen eigen leven leidden. Dit artikel toont echter aan dat er een heel ander beeld naar voren komt bij nauwkeurige bestudering van archiefmateriaal over individuele vrouwen binnen de NOC en de mannen in hun leven.

/ Jocelyn K. Krusemeijer /

Voor mijn onderzoek heb ik zakelijke documenten – correspondentie, telefoonnotities, reis- en andere verslagen – over de NOC doorgenomen, op zoek naar namen en persoonlijke gegevens van vrouwen.³ Niet enkele, maar minstens 79 vrouwen bleken in NOC-verband naar het Nazi-Oosten te zijn afgereisd. Een paar van deze vrouwen en de relatie tot hun omgeving zal ik voor het voetlicht brengen. Eerst zal ik kort de context schetsen waarin de vrouwen binnen de NOC figureerden en enige cijfers over hun achtergrond geven. Dan volgen de – gefragmenteerde – individuele verhalen, waarna ik de vraag beantwoord of het terecht is dat er tot nu toe zo weinig aandacht aan deze vrouwen is besteed. Bij het lezen van naorlogse juridische verklaringen van de vrouwen dient bedacht te worden dat ‘foute’ Nederlanders na de bevrijding in principe werden opgepakt, verhoord en berecht.⁴ In hun uitspraken uit die tijd zullen de vrouwen dus een zo geflatteerd mogelijk beeld van zichzelf hebben trachten te geven.

Onder president **Meinoud M. Rost van Tonningen** organiseerde de NOC uitzending – en verzorging ter plaatse – van circa vijfduizend boeren, arbeiders, vissers, baggeraars, turf- en zuivelexperts naar de Baltische Staten, Oekraïne en Wit-Rusland, gebieden die in dit artikel aangeduid worden met Nazi-Oosten of Oosten. Voor de nationaal-socialist Rost van Tonningen was dit een logische voortzetting van de lange traditie van kolonisatie van onder andere Nederlands-Indië, een gebied dat Nederland in het voorjaar van 1942 aan Japan had verloren. Rost was sinds 1936 lid van de in 1931 opgerichte Nationaal Socialistische Beweging (NSB), fervent anti-semiet en aanhanger van de Groot-Germaanse gedachte, een

ideaal waarbij Nederland zou opgaan in het Duitse Rijk. Een succesvolle inzet in het Nazi-Oosten zou het belang van Nederland – en hemzelf – binnen dat rijk garanderen. Zowel Rost als de Groot-Germaanse gedachte waren overigens niet onomstreden binnen de NSB. Oprichter en leider Anton Mussert was fel tegenstander, hij zag juist een onafhankelijke rol voor Nederland weggelegd.

Wat Rost van Tonningen dacht over de mogelijke functie van vrouwen binnen de NOC is overigens niet bekend. Wel is duidelijk dat vrouwen die hun echtgenoot dienden, in het nationaal-socialistische stereotype beeld pasten. De gender-grenzen bepaalden dat het pu-

blieke domein en het spelen van een leidende rol voorbehouden was aan mannen. Vrouwen behoorden zich in de private sfeer te bewegen en wel op vrouwelijke wijze, door het tentoon spreiden van volgzzaam gedrag, het vervullen van vrouwelijke, verzorgende taken ten behoeve van man en kinderen en – bij gebrek daaraan – het vaderland. Enig pragmatisme kon de nationaal-socialisten niet worden ontzegd en zo verschoof de verzorgende functie van de vrouw tijdens de oorlog richting staat.⁵ De beslissing dat vrouwen binnen de NOC niet langer naar het Nazi-Oosten mochten reizen alleen “om de huishoudelijke plichten voor hun echtgenoot waar te nemen”, lijkt binnen die accentverschuiving te passen.⁶

Zelfs in de begintijd van de NOC stonden voor vrouwen ook andere wegen open om naar het Nazi-Oosten te gaan, wegen waarvoor ze niet hoefden te beschikken over een echtgenoot. Een bescheiden aantal functies was voorhanden binnen wat we nu midden-management zouden noemen. Van dit segment is de omvang niet bekend, maar het is aannemelijk dat slechts een fractie van de vijfduizend uitgezonden hier een baan vond. Binnen deze selecte groep waren vanaf eind 1942 vrouwen werkzaam als huishoudster bij opleidingscentra voor boeren zoals Waka-T bij Wilna – het huidige Vilnius in Litouwen – en Rogatschew bij Rowno in Oekraïne. Verder fungeerden vrouwen als secretaresse of typiste, als ver-

>>

Rowno (Oekraïne), NOC-inspectiereis (september 1942)



bron: Beeldbank WO2 – NIOD



Een kaart van het Nazi-Oosten met daarop omcirkeld de plaatsen met NOC-kantoren

dien woedde er op diverse plaatsen een hevige partizanenstrijd, waarbij verzetsgroepen niet alleen de Duitsers, maar ook elkaar bestreden om lokaal de macht te grijpen.⁹

De uitgezonden Nederlanders waren meer dan eens slachtoffer van hun overvallen, onder andere in het opleidingscentrum Rogatschew in Oekraïne. De nationaal-socialistische Martha Staalmeester Lagerweij – door de NOC als secretaresse geplaatst in Rowno – was daarvan getuige en schreef in haar rapport dat zowel de bewapening van de Nederlanders als hun heldhaftigheid tekort schoot. Betere scholing van de boeren vóór uitzending was dringend noodzakelijk. Op verzoek van inspecteur Jan van Barneveld stuurde Martha een lijst met namen naar Den Haag, waarop ze had aangegeven welke boeren naar haar mening geschikt waren om in het Oosten te blijven. Twee hiervan kwamen ook voor in een reisverslag van de inspecteur. Zij waren samen met een Duitse *Oberleiter* erop uitgetrokken om van de lokale bevolking “een man of tien te vangen en dood te schieten, om de anderen te bewegen weer te gaan werken”. De inspecteur was met name aangenaam getroffen door het optreden van de *Oberleiter* die was vertrokken “met het geweer aan den schouder, rustig als altijd (...) alsof er hazen geschoten moeten worden in plaats van mensen”. In naoorlogse verklaringen wordt deze actie overigens door één van de betrokken boeren afgedaan als een grap om de inspecteur, die de oorlog niet overleefde, voor de gek te houden. De andere boer lijkt hierover niet te zijn ondervraagd. Naast kritische woorden, had Martha aandacht voor de lastige positie van de Nederlanders. De Duitsers behandelden hen niet – zoals toegezegd – als Arische broeders, maar “als een eenigszins beter soort inheemschen”.¹⁰

Dat de “inheemschen” het niet altijd goed met elkaar konden vinden, is gedocumenteerd door Jeltje Timmerman-Sloot die vanuit Litouwen schreef over de haat tussen Polen en Litouwers, een haat die tijdens het verblijf van Jeltje dertig Poolse vrouwen en kinderen het leven had gekost. Haar man was de hele avond ziek geweest na de opgraving van “het zaakje”, waarmee Jeltje de stoffelijke resten lijkt te bedoelen. Zij was haar man naar Wilna gevolgd, iets dat wellicht makkelijker klinkt dan het was. De NOC had haar paspoort en visum willen vernietigen, vanwege de niet smeteloze reputatie die ze had opgebouwd, waarschijnlijk vanwege ongehuwd samenwonen. Door zich tot de Duitse autoriteiten te wenden en haar eigen transport te regelen – waarbij ze de laatste 6 km te voet had afgelegd “dwars door de rimboe en de sneeuw” – slaagde Jeltje erin Wilna te bereiken. De stad vond ze somber, maar de natuur, ruimte en vrijheid waren een verademing na de “benauwde sfeer” in Lunteren, haar woonplaats in Nederland. Ze repte niet van een eventuele terugkeer, ook niet na het incident waarbij de Poolse vrouwen en kinderen het leven lieten.¹¹

De plaatselijke situatie leek Wietske van der Kolk-Kooistra minder goed te bevallen.

pleegster, kapster of bloemiste. Een enkeling ging op inspectiereis om ter plaatse de boekhouding te controleren of journalistiek werk te verrichten. De grenzen van functies waren niet duidelijk afgebakend, hetgeen tot verwarring en conflicten kon leiden. Een huishoudster op Waka-T klaagde over de scholingsleider, die zich met haar werk bemoeide en in de weg liep in de keuken. Verder hoorden de vrouwen soms vlak voor uitzending dat hun bestemming of functie gewijzigd was.⁷

De interne communicatie was dus niet optimaal en hetzelfde gold voor de verhouding tussen het presidium, de directeur, de NOC-vertegenwoordigers in de steden Berlijn, Rowno, Riga, Wilna en het nabijgelegen Kauen – ook bekend als Kaunas – en de inspecteurs die de laatsten controleerden. Dit leidde tot de nodige spanningen, misverstanden, scherpe bevoorwaarden en verwijten. Zo schreef Anna Berger van den Brink – secretaresse en echtgenote van Lodewijk Berger, de vertegenwoordiger in Wilna – in een officieel rapport: “Veel meer dan in Nederland moet hier met minderwaardig mensenmateriaal gewerkt worden, zoodat ook al hadden wij alle medewerking van het Hoofdkantoor, onze taak hier nog zeer zwaar zou zijn; laat men dit in Den Haag niet vergeten!” Overigens is niet duidelijk of het “minderwaardig mensenmateriaal” betrekking had op de lokale bevolking, de uitgezonden Nederlandse boeren – die in veel gevallen niet tot de *fine fleur* van hun stand

behoorden en waar binnen en buiten de NOC veel klachten over waren – of beiden. Lodewijk Berger liet zich niet onbetuigd en schreef lange brieven – vaak voorzien van het opschrift “geheim” – naar de NOC in Den Haag. Ook zijn toon was meestal verongelijkt en scherp. Een inspecteur noteerde in zijn rapport “Wie van het echtpaar Berger de vertegenwoordiger der N.O.C. is, is mij deze reis evenmin geheel duidelijk geworden.” Hij constateerde verder een “grote mate van onverschilligheid” ten opzichte van Den Haag.⁸

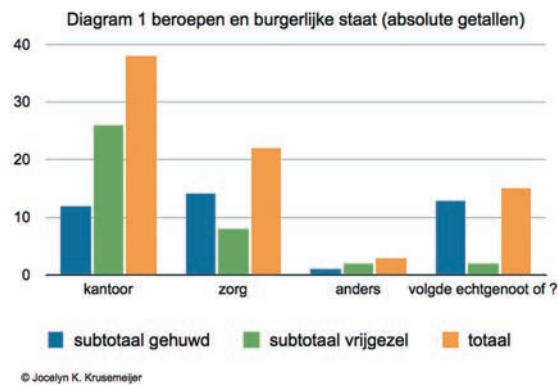
Een andere wereld

Binnen het bestek van dit artikel is het onmogelijk een accuraat en genuanceerd beeld te geven van het Nazi-Oosten. Toch lijkt het veilig te stellen dat de vrouwen binnen de NOC ongeacht hun hoedanigheid en exacte plaats van bestemming in een andere wereld terechtkwamen. In die wereld werden onder Hitler en Stalin tussen 1933 en 1945 ongeveer 14 miljoen ongewapende burgers – Joden en niet-Joden – uitgehongerd, doodgeschoten of gedeporteerd. Om diverse redenen was een deel van de lokale bevolking bereid bij de vervolging van Joden te helpen. De laatsten werden meestal vlakbij hun woonplaats doodgeschoten, terwijl talloze anderen – waaronder de Joden uit Nederland – een einde vonden door vergassing, dwangarbeid en uithongering in concentratie- en vernietigingskampen. Boven-

Als huishoudster bij het scholingscentrum Rogatschew zorgde ze voor 'de jongens', zoals zij de Nederlandse boeren noemde. Binnen drie maanden kreeg ze het predikaat "unfähig" – ongeschikt – en haar ontslag, ondanks de bekwame indruk die ze had gemaakt, haar ruime ervaring en goede referenties. Al tijdens de oorlog – bij terugkeer in Nederland in 1943 – deed ze haar beklag bij het NOC-hoofdkantoor. De frequente dronkenschap van de Nederlandse leiders en hun uitspraak: "Wij zijn heerschers en zij moeten gehoorzamen", waarbij "zij" voor Oekraïense meisjes stond, was haar tegen de borst gestuit. Ze had er daarom op gewezen dat een heerser een "heer" diende te zijn en geen "zwijn". De term "zwijn" werd ook in een reisverslag gebruikt, met de toevoeging dat betrokken leider zich gedroeg als "een Russische vorst temidden zijner slavinnen". Na de oorlog verklaarde Wietske dat Martha Lagerweij en een andere vrouwelijke collega zich als "furies" tegenover Oekraïense vrouwen hadden gedragen. Het is frappant dat de leiders van wie Wietske het gedrag afkeurde, voorkwamen op de lijst van boeren die Martha geschikt achtte om in het Nazi-Oosten te blijven. Met het opstellen van die lijst beïnvloedde Martha niet alleen de levens van de lokale bevolking, ze droeg waarschijnlijk ook bij aan een omgeving waarin Wietske niet kon aarden.¹²

Een paar cijfers

Niet alle vrouwen die vrijwillig voor kortere of langere tijd naar het Nazi-Oosten zouden vertrekken, bereikten hun doel. Problemen met papieren en verbindingen of een reisverbod konden roet in het eten gooien.¹³ Van de 79 vrouwen staat vast dat ze in het Nazi-Oosten zijn aangekomen, omdat dit in rapporten of andere correspondentie is vermeld. Over 21 van hen is verder haast niets bekend. Beschikbare gegevens over burgerlijke staat, beroep en leeftijd staan in **tabel 1**, **diagram 1** en **2**. Bij het interpreteren van deze data is voorzichtigheid geboden. Veertig vrouwen lijken



getrouwd, dat wil zeggen dat er "mevr." voor hun naam staat in plaats van "mej." Bij nader inzien bleken sommige "mevr." weduwe of gescheiden, zoals Martha Lagerweij. Bovendien vertoefden niet alle echtgenoten in NOC-verband in het Nazi-Oosten. Zo meende de man van Wietske van der Kolk "een offer te moeten brengen voor de Groot Germaanse gedachte" en deed dat vanaf augustus 1941 als lid van de SS aan het Oostfront.¹⁴ Op basis van deze kanttekeningen kan worden aangenomen dat meer dan de helft van de vrouwen niet hun echtgenoot volgde, óf omdat ze er geen hadden, óf omdat hij niet in NOC-verband was uitgezonden. Van twee "mej." en van dertien "mevr." is niet duidelijk welk beroep ze uitoefenden. Zij staan in de overzichten onder de categorie "volgde echtgenoot of?". De meeste vrouwen werkten in een administratieve functie, aangegeven met "kantoor". Deze categorie wordt gevolgd door "zorg" waar bijvoorbeeld ook de kapsters en de bloemiste onder vallen. Als de vrouwen van baan wisselden, zijn ze opgenomen in de eerst bekende functie die ze vervulden. De leeftijd van de vrouwen bij de jaarwisseling 1939 – 1940 lag tussen 15 en 53 jaar. De grootste groep was twen, oftewel tussen de twintig en dertig jaar oud, meer dan de helft daarvan was niet getrouwd. Een paar van de ongetrouwde vrouwen zal ik nader belichten om te zien of ze een eigen agenda hadden of dat hun beslis-

De beroepen en burgerlijke staat van de 79 vrouwen die voor het NOC naar het Oosten vertrokken

sing om naar het Nazi-Oosten af te reizen bepaald werd door een man, bijvoorbeeld een vader, broer of verloofde.

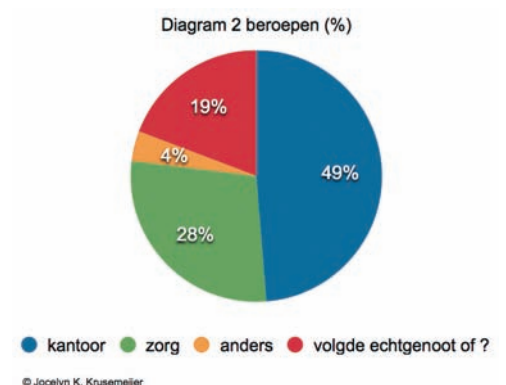
Vaders, broers en andere mannen

Eén van de twens – Sofie Huisman, geboren in 1919 – verklaarde bij een naoorlogs verhoor dat ze tegen haar zin naar het Oosten was gegaan vanwege haar vader, een NSB-burgenmeester. Zijzelf en haar moeder waren lid geworden van de NSB om hem te plezieren, hoewel ze beiden de beweging verafschuwden. Als gevolg van haar vermeende NSB-sympathieën was Sofie gepest en buitengesloten, eerst op school en daarna op haar werk. Ze kreeg het idee dat het toch niet uitmaakte wat ze deed, besloot tot een vlucht voorwaarts en meldde zich voor uitzending bij de NOC. Na de oorlog beweerde ze bij aankomst in Oekraïne te hebben geconstateerd dat het om een "corrupte beweging" ging en dat haar ontslaaanvraag werd geweigerd. Deze verklaring staat lijnrecht op een notitie uit 1943 van een onbekende auteur die schreef dat mej. Huisman liever in Rowno wilde blijven, na evacuatie uit haar eerste standplaats Kiev. Hoe het ook zij, Sofie werd naar Wilna gestuurd, alleen om daar binnen twee weken te worden ontslagen als gevolg van een ruzie met enkele "heren" van de NOC. De aanhalingstekens zijn ontleend aan het proces-verbaal.¹⁵

>>

Tabel 1 Leeftijd, burgerlijke staat en beroep vrouwen (absolute getallen)							
leeftijd bereikt in 1940	aantal vrouwen	getrouwd (g)	vrijgezel (v)	kantoor	zorg	anders	volgde echtgenoot of?
onbekend	25	g	14	4	2	0	8
		v	11	6	1	2	2
40 en ouder	8	g	6	2	3	0	1
		v	2	1	1	0	0
30 - 39	11	g	7	3	2	1	1
		v	4	2	2	0	0
20 - 29	28	g	11	3	5	0	3
		v	17	13	3	1	0
jonger dan 20	7	g	2	0	2	0	0
		v	5	4	1	0	0
subtotaal gehuwd		g	40	12	14	1	13
subtotaal vrijgezel		v	39	26	8	3	2
totaal			79	38	22	4	15

Diagram 2: De beroepen van de 79 NOC-vrouwen



Tijdens de oorlog is genoteerd dat Sofie in Rowno wilde blijven. Alhoewel er geen bewijs is dat ze dat gezegd heeft, is er ook geen reden om aan te nemen dat de onbekende auteur dit heeft verzonnen. Na de oorlog verklaarde Sofie dat het niet uitmaakte wat zij deed, ze was slachtoffer van het gedrag van haar vader. Ook schilderde ze haar moeder als hulpeloos af. Dit paste in het beeld dat mannen de dienst uitmaakten en dat vrouwen zich slechts konden schikken. Het is echter goed denkbaar dat Sofie deze verklaring alleen aflegde om haar ondervrager het idee te geven dat ze machte-

het oneens te zijn geweest met de politieke situatie. Ze weigerde een baan bij de NOC in Den Haag en ging bij het Nederlandse consulaat in Marseille werken voor het voormalige hoofd van Winterhulp Nederland, een eind 1940 – naar voorbeeld van het nationaal-socialistische *Winterhilfswerk des Deutschen Volkes* – opgerichte organisatie die fondsen wierf voor sociale hulp.¹⁶

De latere naoorlogse verklaring van Maria dat ze om politieke redenen ontslag had genomen in Riga, is niet erg geloofwaardig. Ze noemde die reden niet in verband met haar

Haag te aanvaarden en in plaats daarvan werk in Marseille te accepteren.

Eind 1945 verklaarde Maria van Deventer – ook secretaresse, geboren in 1920 – dat ze opgevoed was met het idee dat het goed was de nationaal-socialistische zaak te steunen. Ze maakte deel uit van één van de eerste groepen die in 1942 werden uitgezonden door de Werkdienst Holland – een voorloper van de NOC. Eerst werkte Maria in Koningsbergen, daarna in Rowno als secretaresse van de lokale NOC-vertegenwoordiger. Van begin 1944 tot juli van dat jaar vervulde ze dezelfde functie in Kauen. Na evacuatie uit Litouwen werkte ze korte tijd in Den Haag en in september vertrok ze naar Duitsland. Haar getuigschrift schetst haar als bekwaam: "Vooral in het Oosten toonde zij zich volledig bewust van haar positie en haar verantwoordelijkheid, welke haar functie met zich meebracht. Ook buitenlandsche vertegenwoordigers spraken dan ook met niets dan lof over haar." De veeleisende NOC-vertegenwoordiger in Kauen deelde deze mening. Hij zocht een steno-typiste, bij voorkeur een "tweelingzusje" van zijn secretaresse "indien een dergelijke creatie bestaat".¹⁸

Een jongere broer en zuster van Maria – Dirk en Elisabeth – gingen ook naar het Nazi-Oosten. Dirk ging in 1943 naar Oekraïne om de *Arbeitseinsatz* te ontlopen, hierbij geholpen door een naamgenoot binnen de familie, die al voor de NOC in het Oosten werkte. Over de motieven van Elisabeth is niets gevonden. Wel staat vast dat ze in juni 1942 met de Werkdienst Holland naar Rowno ging, in mei 1944 terugkeerde naar Nederland om vervolgens met een werknemer van de NOC te trouwen, die ook in Rowno was geweest.¹⁹

Het is aannemelijk dat de nationaal-socialistische opvoeding binnen deze familie een rol speelde, maar het is lastig te ontrafelen wie door wie beïnvloed werd. Maria van Deventer bleef geruime tijd in het Oosten en zowel het NOC-hoofdkantoor als lokale en buitenlandse vertegenwoordigers vonden dat zij haar functie waardig vervulde. Dit lijkt in te houden dat zij contacten onderhield met de buitenwereld – helaas is de aard van die contacten onbekend – en dat haar gedrag als politiek correct werd beschouwd. Bij Dirk is niet altijd duidelijk of het over hem gaat of over zijn naamgenoot, maar wel dat hij later naar het Nazi-Oosten is vertrokken dan zijn zusters. Bij Elisabeth is het de vraag of zij haar latere echtgenoot in Rowno heeft leren kennen of dat zij hem naar het Oosten gevolgd is of wellicht andersom.

Wie volgt wie

Bij Elisabeth van Deventer mag het dan niet duidelijk zijn of zij haar toekomstige echtgenoot volgde of hij haar, bij een inwoner van Opperdoos is het helder. Hij berichtte de NOC dat hij helaas niet naar het Oosten kon vertrekken. "Mijn vrouw en mijn naaste familie zijn er tegen gekant, vooral mijn vrouw en ik bezit de moed niet om tegen de zin van mijn



bront: Beeldbank WO2 – NIOD

Logo van het NOC, te zien bij een samenkomst, waarschijnlijk ter gelegenheid van 1-jarig bestaan (1943)

loos en onschuldig was. Haar besluit om midden in de oorlog naar Oekraïne te vertrekken, wijst eerder op een avontuurlijke en onafhankelijke geest. Ook was haar afkeer van de NSB niet zo sterk dat die haar belette voor de nationaal-socialistische NOC te gaan werken.

Voor Maria van der Linde, een secretaresse die in 1917 was geboren en op zichzelf leefde, lagen de zaken anders. Tegen de wens van haar anti-Duitse familie in, besloot ze lid van de NSB te worden. Na de oorlog stelde ze in die tijd pro-Duits te zijn geweest. Vanwege economische redenen en het avontuur had ze zich opgegeven bij de NOC. Via die organisatie kreeg ze een baan bij de *Zentrale Handelsgesellschaft Ost* en in januari 1943 vertrok ze naar Kiev en later naar Melitopol. Ze bleef ruim een half jaar in het Oosten, tot haar evacuatie vanwege naderende Russische troepen en gezondheidsredenen, ze leed aan geelzucht. Na haar herstel volgde uitzending naar Riga. Tien dagen later nam Maria ontslag, volgens haar eerste uitspraak na de oorlog omdat ze het werk niet leuk vond, later verklaarde ze

werk in Oekraïne en ze bleef – in Marseille – voor nationaal-socialisten werken. Haar eerste verklaring dat het werk haar niet beviel, lijkt meer in overeenstemming met informatie die het NOC-kantoor Riga tijdens de oorlog naar het NOC-hoofdkantoor in Den Haag stuurde. Een andere secretaresse had vóór de komst van Maria naar volle tevredenheid van betrokkenen taken op zich genomen, die eigenlijk voor Maria waren bedoeld. Voor Maria bleven werkzaamheden over die ze niet leuk vond en niet goed uitvoerde, waarop haar ontslag volgde.¹⁷ Waarschijnlijk bedacht Maria na haar eerste verhoor dat ze haar vertrek uit Riga kon gebruiken om een goede indruk te maken op haar ondervragers.

Er is niets gevonden dat wijst op het volgen van een man, de invloed van de vader lijkt zeer beperkt, de familie was 'anti' en Maria zelf was 'pro', wat ze na de oorlog toegaf. Als redenen voor haar vertrek naar het Nazi-Oosten noemde ze economische voordelen en hang naar avontuur. Dit laatste lijkt ondersteund door haar weigering de baan in Den



NOC-president Rost van Tonningen in gesprek met twee vrouwen die naar het Oosten vertrekken (Het Nationale Dagblad 13 November 1942)

vrouw mijn wil door te zetten”.²⁰ Andere voorbeelden van invloed van vrouwen op beslissingen van mannen zijn ook te vinden, al zijn ze meestal iets minder expliciet. Turfvoorman Visch weigerde in 1943 naar Litouwen terug te keren als zijn vrouw niet mee mocht, hoewel op dat moment een verbod van kracht was voor vrouwen om naar het Nazi-Oosten te reizen. De zaak liep zo hoog op dat de *Gebietskommissar* Wilna-Land een brief zou schrijven aan het verantwoordelijke *Ostministerium* en zo mogelijk ook telefonisch contact zou zoeken. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Visch zijn zin gekregen, want zowel zijn naam als die van zijn vrouw staan op de latere lijst van geëvacueerden uit Litouwen.²¹ Blijkbaar was goedkeuring of aanwezigheid van hun respectievelijke echtgenotes doorslaggevend voor deze mannen.

Dat mannen soms zelfs letterlijk en figuurlijk vrouwen volgden in plaats van andersom, valt af te leiden uit het verhaal over twee boekhouders, Els Wantenaar en Leendert Dubbeldam. Zij was ongehuwd, geboren in 1918 en gedurende de oorlog had ze een relatie met de veel oudere, katholieke en getrouwde Leendert. In september 1943 schreef Leendert vanuit Oekraïne aan Els over een voor haar geschikte vacature. Ruim een maand later begon Els als boekhoudster bij het bedrijf *Ukraine Torf*. Hoewel dit een klassiek geval lijkt waar de vrouw de man volgt, blijken de zaken bij nauwkeurige bestudering toch anders te liggen. Leendert – geboren in 1894 – was al vroeg lid van de NSB geworden, maar bedankte omdat hij het niet eens was met de Duitse inval in Polen. Hij solliciteerde bij het Vrijwilligerslegioen om aan het Oostfront tegen het bolsjewisme te vechten, maar kreeg een afwijzing vanwege zijn leeftijd. Om toch naar het Oosten te kunnen vertrekken, werd

hij weer lid van de NSB en – om te bewijzen dat hij fit genoeg was voor uitzending – ook van de Weerbaarheidsafdeling (WA), de knokploeg van de NSB. Uiteindelijk kreeg hij door bemiddeling van de NOC een baan in Oekraïne. Voorgaande is een korte samenvatting van een verklaring die Leendert na de oorlog aflegde. In dezelfde periode verklaarde Els dat ze NSB-lid was geweest van 1935 tot april 1940, toen ze om principiële redenen bedankte. Pas later ontdekte ze dat haar opzegging niet was geaccepteerd. Begin 1941 had ze geen middelen van bestaan en ging naar Duitsland om geld te verdienen. Een gelukkige bijkomstigheid voor historisch onderzoek is dat Els lange brieven aan Leendert schreef. Deze – helaas eenzijdige – correspondentie geeft waarschijnlijk een beter beeld van hun beweegredenen dan de naoorlogse verklaringen. Toen ze de brieven stuurde, wist Els niet dat Duitsland de oorlog zou verliezen en leek het niet nodig rekening te houden met mogelijke vervolging. Wat ze schreef, hoefde alleen acceptabel te zijn voor Leendert en eventuele Duitse censuur. Uit de correspondentie blijkt dat Els Leendert adviseerde weer lid te worden van de NSB, hoewel ze vond dat hij eerst vertrouwen in Mussert moest hebben, dat had zij ook. Aan “echte N.S.B. haters” had ze zich voorgesteld als “N.S.B. ster”. De principiële bezwaren tegen de NSB waar Els zich na de oorlog op beriep, bleken ver te zoeken.²²

Ondanks het goede salaris en tot haar eigen verbazing kreeg Els heimwee. In februari 1943 keerde ze terug naar Amsterdam en Leendert, die een paar maanden later naar Oekraïne vertrok. Zij schreef hem dat hij snel moest laten weten wanneer zij ook naar het Oosten kon komen, anders ging ze terug naar Duitsland. Zoals bekend, vertrok ze toch naar Oekraïne, van waar ze samen met Leendert

werd geëvacueerd. Kort daarna ging Els via de NOC naar Kauen om voor de Nederlandsche Oost Bouw – een dochteronderneming van de NOC – te gaan werken voor een salaris dat f 38,- per maand hoger was dan wat ze in Nederland verdiende. Vanuit Kauen bestookte ze Leendert – die haar wilde volgen – met strategische adviezen. Ze vertelde hem hoe hij zijn ontslag moest indienen, hoe hij moest solliciteren en op welke baan, wat in zijn contract moest staan, welke versiering hij moest vragen op zijn uniform – zilver, vanwege de uitstraling van een hogere rang –, welke producten ze kon gebruiken voor de zwarte handel – vuursteentjes, wodka, ondergoed, oude kleren – en hoe die het beste het land in konden worden gesmokkeld. Ze wees hem terecht toen hij daar in haar ogen te openlijk over schreef: “Wat ben je toch vreselijk dom in die dingen. Je weet toch dat de brieven geopend worden.” Ook de bewapening kwam aan de orde “vraag bij de NOC een revolver aan want het is hier ook lang niet pluis (...) Dan kan ik jouw kleine revolver nemen.” Toen een baan in Kauen geen optie bleek, omdat Dirk van Deventer daar al werkte, stelde Els voor dat Leendert naar een functie in Wilna zou solliciteren, dat was relatief dichtbij en zij zou proberen te regelen dat ze vrijdagsavonds naar Wilna kon komen om gezamenlijk het weekend door te brengen. Terugkeer naar Nederland was geen optie “Zeker daar saampjes arremoe lijden en voor een paar centen werken”.²³ Na talloze dergelijke opmerkingen en adviezen reisde Leendert op 10 juni 1944 naar Waka-T om in dienst te treden als boekhouder. Het korte verblijf – evacuatie volgde op 3 juli – weerhield hem niet te constateren dat daar niet Lodewijk, maar Anna Berger de lakens uitdeelde. Ook op de avond voor de evacuatie had hij orders van haar uitgevoerd. Zijn uitgebreide rapport over de evacuatie rept verder over lucht-aanvallen, een gebombardeerd station, gewonden en sabotage. Ook anderen – waaronder vijf vrouwen – schreven een dergelijk verslag op verzoek van de NOC. “Tot onze schrik blijkt, dat de heer Dubbeldam zijn verloofde uit Kauen, mej. Wantenaar, heeft laten komen, waaruit tevens blijkt, dat men in Kauen nog geen idee van de toestand in Wilna heeft”, noemde Lodewijk Berger, klaarblijkelijk onkundig van het feit dat de wekelijkse bezoeken ruim tevoren waren geregisseerd, niet door Leendert, maar door Els. Hij had overigens geen hoge dunk van de nieuwe boekhouder, die één derde van de werklast van Anna had overgenomen tegen een meer dan dubbel salaris en die rondliep in een “belachelijke uitmonstering (...) met goud versierde pet en 2 gouden balken”, zilver was blijkbaar niet voldoende voor Leendert. Els beperkte zich in haar verslaglegging over Kauen tot: “Dit rapport dient in hoofdzaak de verregaand laffe houding van den Heer Zeegers te memoreeren met vermelding van enkele van de vele tekortkomingen welke genoemde Heer aan dag heeft gelegd”. Vervolgens meldde ze dat bewuste heer – haar leidinggevende – wel be-

>>

schikte over een laffe houding, maar niet overtact, kennis van de Duitse taal en inzicht in de bouwwereld.²⁴

Els gaf onomwonden haar mening over een hogergeplaatste man in een officieel rapport. Ze leek Leendert te volgen, maar bij nader inzien zorgde zij ervoor dat hij het pad bewandelde dat zij had uitgestippeld. De buitenwereld – in de persoon van Lodewijk Berger – was hiervan niet op de hoogte en ging uit van het stereotype beeld dat de vrouw de man volgde, door aan te nemen dat Lodewijk zijn verloofde had laten overkomen. Dat vrouwen zelf – ondanks hun

Jopie was niet de enige die op haar vrouwelijke kant wees. Martha Lagerweij was niet – zoals veel mannen – uit Rowno gevlucht toen de Russen in aantocht waren, maar had gewacht tot de officiële evacuatie. Na de daarop volgende overplaatsing naar Kauen, bleek de lokale vertegenwoordiger weinig oog te hebben voor haar kwaliteiten. Hij vond haar te zelfstandig en vervanging door een kracht “als het kan met een innemend uiterlijk” was gewenst. Het NOC-hoofdkwartier reageerde geprikkeld dat “wij hier nog zoo ouderwetsch zijn, dat wij in het zakenleven meer hechten

kon verkleeden en ’s avonds mijn man uit de dagelijksche beslommeringen kon halen door hem prettig bezig te houden.”²⁷

In hun uitlatingen lijken deze vrouwen – bewust of onbewust – te balanceren tussen hun ambities en het heersende beeld van vrouwelijkheid.²⁸ Jopie voelde zich “100% moederig” dan veel mannen en wilde zich nuttig maken door te koken, Martha hield stand tot de officiële evacuatie van Rowno ondanks partizanen en oprukkende Russische legers, maar vond in Lemberg dat bij naderende luchtaanvallen een man haar plaats moest innemen. Tenslotte was de “meest gevreesde Hollandsche vrouw van heel Litauen” in tranen bij het lezen van een brief.

Een tipje van de sluier

Niet een paar, maar minstens 79 vrouwen bleken in het kader van de NOC naar het Nazi-Oosten te zijn afgereisd. Sommigen leken hun echtgenoot te volgen, maar voor ongeveer de helft van hen was dat niet mogelijk, omdat ze ongetrouwd waren. Van een paar vrouwen zijn de contouren zichtbaar geworden door uitspraken door en over hen zoveel mogelijk met elkaar en met hun daadwerkelijke acties te vergelijken. Getrouwd of ongetrouwd bleken ze zelden onderdanig en volgzaam, hoewel ze zichzelf meer dan eens als zodanig presenteerden. Bij naoorlogse verklaringen is het goed denkbaar dat de vrouwen op die manier hun verantwoordelijkheid wilden ontlopen. Door een dergelijke presentatie bevestigden ze het stereotype beeld van vrouwen, waaraan ze met hun acties tijdens de oorlog leken te willen ontvluchten. De vrouwen vervulden vrouwelijke functies op kantoor en in de zorg, maar traden daarbij uit de private sfeer en overschreden soms gender-grenzen. Ze onderhielden contacten namens de NOC met de buitenwereld, gaven leiding aan mannen en schreven officiële rapporten en adviezen over tekortkomingen van bewapening, laffe leidinggeven en geschikte boeren. Sommigen waren nationaal-socialiste uit overtuiging en tenminste één van hen – Martha Staalmeester Lagerweij – gedroeg zich waarschijnlijk als een “furie” ten opzichte van de lokale bevolking. Anderen leken pragmatischer en waren op zoek naar carrièremogelijkheden en naar manieren om aan hun omstandigheden te ontsnappen, naar avontuur, een goede beloning of een combinatie van deze factoren.

Door de gefragmenteerde informatie is het onduidelijk in hoeverre de vrouwen tevoren op de hoogte waren van de omstandigheden op de plaats van hun bestemming. Sommigen hielden het niet lang uit in het Oosten, omdat werk, collega’s of de plaatselijke situatie tegenvielen, of omdat de Russen kwamen. Anderen leken niet onder de indruk van lokale omstandigheden en bleven langer, grepen kans die het kolonisatieproject bood en creëerden een zelfstandige positie voor zichzelf. Het is goed mogelijk dat dit werd gefaciliteerd door instabiele lokale situaties, onduidelijke



bron: Beeldbank WO2 – NIOD

Een panjewagen, boven de auto verkozen door Jopie de Boer

ambities – aan het instandhouden van dergelijke stereotype opvattingen meewerkten, blijkt uit onderstaande voorbeelden.

Van koken tot tranen

Net als Els Wantenaar repte ook de 25-jarige vrijgezelle huishoudster van Waka-T over het weinig heldhaftige gedrag van de NOC-mannen. Jopie de Boer arriveerde slechts een paar dagen voor de evacuatie in het Oosten en verkoos een vlucht dwars door een gebied met partizanen in een ‘panjewagen’ (zie afbeelding) boven de voor haar gereserveerde plaats in een auto “om mij op deze manier nuttig te kunnen maken door te koken enz.” In de samenvatting noteerde ze haar persoonlijke indruk “dat verschillende heeren hun hoofd dusdanig kwijt waren dat het eenigste belangrijke was, hun eigen leven en eigendommen te redden (...) Zelf ben ik zeer correct door allen behandeld, maar voelde mij 100% moederig dan heel wat van de heeren.” In diverse verslagen wordt haar daadkrachtig optreden geroemd.²⁵ Het heeft er de schijn van dat Jopie haar voorkeur voor het avontuur met de panjewagen boven de auto rechtvaardigde door het argument dat ze zich nuttig kon maken door te koken.

aan vakbekwaamheid en goede karaktereigenschappen, dan aan uiterlijk schoon”, maar plaatste Martha over naar Lemberg. Haar motivatie om van daaruit na enige tijd terug te keren naar Nederland is opmerkelijk voor iemand die niet onder de indruk leek van de overval door partizanen op Rogatchew. Toen de luchtaanvallen dichterbij kwamen, vond ze dat “op haar plaats een man moest zitten” en vertrok.²⁶

“Een vrouw in tranen” is niet de eerste omschrijving die te binnen schiet om Anna Berger te kenschetsen. Toch schreef Anna in 1944 als reactie op een brief uit Den Haag: “Toen ik donderdag- en gisteravond de post binnenkreeg, heb ik zitten huilen. Ja, mijnheer Krantz, de meest gevreesde Hollandsche vrouw van heel Litauen, was in tranen over zooveel wanbegrip uit Den Haag.” Ze moest veel oudere mannen aansturen, wat met name in het Oosten “rücksichtslos” – meedogenloos – diende te gebeuren. Dat was haar van tevoren niet verteld, ze ontleende er weinig plezier aan en wees erop dat haar “positie als medewerkster en als vrouw uiterst moeilijk” was. Ze vond het ook jammer dat ze na haar werk zo moe was. “Het zou veel gezelliger voor mijn man en mij zijn, als ik mij tegen het eten

functiegrenzen en gebrekkige communicatie. Nader onderzoek moet dit uitwijzen. In ieder geval is duidelijk geworden dat de vrouwen eigen motieven hadden, eigen keuzes maakten, invloed uitoefenden en elk op hun eigen manier een bijdrage leverden aan het nationaal-socialistische bewind. De mogelijkheden daartoe werden mede bepaald door persoonlijke verhoudingen. Een gewaardeerde kracht in Rowno voldeed niet in Kauen, waar de vertegenwoordiger liever een 'vrouwelijke' secretaresse had. De boekhouder liet zich door zijn partner leiden en de vrouw van de vertegenwoordiger in Wilna leek niet voor haar man onder te doen. ///

bron: Beeldbank WO2 – NIOD – J. Kooy



Nederlanders vertrekken met de trein naar het Nazi-Oosten (1943).

Noten:

- NIOD, Archief 176 NOC, inv.nr. 144, Verslag reis Waka-T van 9 November – 23 November 1943, Jan van Barneveld, januari 1944.
- David Barnouw, *Oostboeren, zee-Germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 2004, helaas zonder voetnoten, p 26, p 108. Zie voor uitgebreide behandeling van de NOC het recent verschenen: Geraldien van Frijtag Drabbe Künzel, *Hitler's Brudervolk: the Dutch and the colonization of occupied Eastern Europe, 1939-1945*, New York, 2015.
- Dit artikel is gebaseerd op mijn masterscriptie 'Stories from the shade, Dutch women in the Nazi East', in <http://studenttheses.library.uu.nl/search.php?language=nl&qry=krusemeijer>. In de appendix is een uitleg over de geraadpleegde archiefstukken opgenomen. Zie voor algemeen archiefmateriaal NOC: instituut voor oorlog, holocaust en genocide studies NIOD in Amsterdam, Archief 176 NOC en voor persoonsdossiers Nationaal Archief in Den Haag, Justitie / Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging 2.09.09 (NL-HaNA, CABR). Vanwege privacy-redenen zijn de namen in dit artikel gefingeerd, tenzij ze al in andere publicaties voorkomen en er geen fundamenteel nieuwe informatie wordt toegevoegd.
- Zie voor meer informatie: Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders*, 2e druk, z.p. 2002.
- A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland*, Den Haag, 1968, pp 71-72, p 156; *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen II mei 1942-mei 1945*. (ingeleid en uitgegeven door David Barnouw), Zutphen, 1993, pp 106-107; Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935*, Amsterdam, 2009, pp 514-516; Zonneke Mattheé, *Voor volk en vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948*, Amsterdam, 2007, pp 82-83, pp 120-123.
- NIOD, Archief 176, inv.nr. 127, brief Zacharias Veringa aan NOC Wilna, 18 april 1944.
- NIOD, Archief 176, inv.nr. 128, brief Truus Spoelder-Kraan aan NOC-vertegenwoordiger Riga, 14 februari 1944; NL-HaNA, CABR, inv.nr. 109439, proces-verbaal Wietske van der Kolk-Kooistra, 7 december 1945.
- NIOD, Archief 176, inv.nr. 1030, Rapport Anna Berger-van den Brink over behartiging van de belangen der vertegenwoordigers en medewerkers in het Oosten, nr 7, 28 juni 1943; inv.nr. 150 Rapport over inventarisatie-reis naar Wilna – Waka-T – Lenturvis – Baltoje Voke – Malpils in januari 1944, ongetekend, 5 februari 1944.
- De cijfers hebben betrekking op Oekraïne, Wit-Rusland, de Baltische Staten en centraal Polen en zijn ontleend aan: Timothy Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*, 2e druk, London, 2011, pp vii-x, zie verder idem pp 165-172; Mark Mazower, *Hitler's Empire. Nazi rule in occupied Europe*, London, 2009, p 379, pp 409-411, p 517; Wendy Lower, *Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine*, Chapel Hill, 2005, pp 180-181.
- Staalmeester Lagerweij is een dubbele naam, in veel stukken verkort tot Lagerweij. Deze verkorting wordt hier ook gebruikt. NL-HaNA, CABR, inv.nr. 109603, proces-verbaal Martha Staalmeester Lagerweij, 25 juni 1946; NIOD, Archief 176, inv.nr. 84, Rapport over den Nederlandsche Boereninzet in de Oekraïne groepen 1 t/m 11, Martha Staalmeester Lagerweij,

- 14 oktober 1943 en Reisverslag Jan van Barneveld over reis September/October 1943, oktober 1943; NL-HaNA, CABR, inv.nr. 31216 proces-verbaal Jacob de Rooy, 13 juni 1945; inv.nr. 29910, dossier Toon Roosjens.
- NL-HaNA, CABR, inv.nr. 47884, rapport Speciale informatie Amsterdam 7-10-42 CE11, auteur onbekend over Tjibbe Timmerman; inv.nr. 28674, brieven Jeltje Timmerman-Sloot aan onbekende geadresseerden, 23 december 1943 en 28 juni 1944; NIOD, Archief 176, inv.nr. 12, brief NOC Wilna aan NOC Den Haag, 9 december 1943.
- NIOD, Archief 176, inv.nr. 778, lijst *Der zweite Transport niederländischer Bauern; Abreise aus den Haag am 14.12.42 von der LBGU in Dienstverhältnis übernommen am 10.1.1943*; inv.nr. 599, Rapport bezoek Mevr Wietske van der Kolk-Kooistra aan NOC 's-Gravenhage, auteur onbekend, 26 maart 1943; Rapport reis N.O.C. den Haag – Bila Cerkwa van 16 Aug. 1943 tot 22 Sept. 1943, Gradus Theunissen, 24 september 1943; NL-HaNA, CABR, inv.nr. 109603, proces-verbaal Martha Staalmeester Lagerweij, 2 juli 1946.
- NIOD, Archief 176, inv.nr. 976, brief Johan Spits NOC Den Haag aan NOC Berlijn, 30 september 1943; inv.nr. 972 brief Everhard Ridder NOC Den Haag aan Hendrik van Hees, NOC Rowno, 1 oktober 1943.
- NL-HaNA, CABR, inv.nr. 109439, Sollicitatieformulier Nederlandsche Volksdienst en Winterhulp van Wietske van der Kolk-Kooistra, 31 augustus 1944.
- NL-HaNA, CABR, inv.nr. 107371, proces-verbaal Sofie Huisman, 27 februari 1948; NIOD, Archief 176, inv.nr. 152, Rapport reis Berlijn, Krakow, Lemberg, Stolbunow, Winniza, Kasatin, Kiev 14-17 September 1943, auteur onbekend, 24 september 1943 en handgeschreven notitie, auteur onbekend, 22 september 1943.
- NL-HaNA, CABR, inv.nr. 31664, proces-verbaal Maria van der Linde, 23 oktober 1945; brief van *Arbeitsamt Darmstadt* aan *Deutsche Werbestelle* Rotterdam, 11 april 1944.
- NIOD, Archief 176, inv.nr. 972, brief Pieter van Straten NOC Riga aan Daniël Krantz NOC Den Haag, 14 februari 1944.
- NL-HaNA, CABR, inv.nr. 109475, proces-verbaal Maria van Deventer, 10 december 1945; NIOD, Archief 176, inv.nr. 126, brief Hendrik van Hees NOC Rowno aan NOC Den Haag, 20 november 1943; inv.nr. 48, brieven Hendrik Jansen en Zacharias Veringa NOC Den Haag aan GAB Den Haag, 25 september en 24 oktober 1944 en getuigschrift Maria van Deventer door Hendrik Jansen en Zacharias Veringa NOC Den Haag, 7 december 1944; inv.nr. 123, brief Wieger de Haan NOC Kauen aan NOC Den Haag, 24 maart 1944.
- De aanname van de familieband tussen Maria, Dirk en Elisabeth berust op het delen van eenzelfde achternaam, adres voor vertrek en leeftijds categorie. NL-HaNA, CABR, inv.nr. 109666, proces-verbaal Dirk van Deventer, 26 juni 1946; NIOD, Archief 176, inv.nr. 498, verzekeringsdossier 1935 Dirk van Deventer, ongedateerd; inv.nr. 16, brief Onno van Zanten NOC Den Haag aan GAB Den Haag, 15 mei 1944; inv.nr. 971, brief Piet Smit NOC Rowno aan NOC Den Haag, 4 september 1943; <http://www.geneanet.org> 2-6-2015.
- NIOD, Archief 176, inv.nr. 612, brief Karel de Krom aan Eduard van der Velden NOC bijkantoor Arnhem, 26 mei 1943.
- NL-HaNA, CABR, inv.nr. 94374, brief Jan Visch aan Lodewijk Berger NOC Wilna, 16 oktober 1943 en brief Lodewijk Berger NOC Wilna aan Daniël Krantz NOC Den Haag, 17 maart 1944;

- NIOD, Archief 176, inv.nr. 127, brief Anna Berger-van den Brink NOC Wilna aan Daniël Krantz NOC Den Haag, 24 maart 1944 en inv.nr. 151, rapport Jan Visch over evacuatie Baltoje Voke, 12 juli 1944.
- NL-HaNA, CABR, inv.nr. 85147, proces-verbaal Leendert Dubbeldam, 4 oktober 1946; inv.nr. 105363, proces-verbaal Els Wantenaar, 8 augustus 1946 en brieven Els Wantenaar aan Leendert Dubbeldam, 28 juli, 14 oktober, 4 november en 16 november 1941.
- NL-HaNA, CABR, inv.nr. 105363, brieven Els Wantenaar aan Leendert Dubbeldam, 16 november 1941, 22 augustus 1943, 28 maart, 26 april en 17 mei 1944; proces-verbaal Els Wantenaar, 8 augustus 1946; inv.nr. 85147 proces-verbaal Leendert Dubbeldam, 4 oktober 1946.
- NIOD, Archief 176, inv.nr. 1044, Rapport over mijn verblijf en bevindingen in Wilna, Leendert Dubbeldam, 25 juli 1944 en Rapport van E. Wantenaar, Boekhouder bij de N.O.C. Bouwcompagnie over de laatste dagen in Kauen, 20 juli 1944; inv.nr. 151, rapport Lodewijk Berger over evacuatie Wilna, 3 augustus 1944.
- NIOD, Archief 176, inv.nr. 151, Mijn persoonlijke indrukken over het verblijf in het Oosten, Jopie de Boer, 29 juli 1944; brief W. Goedhuys aan Daniël Krantz NOC Den Haag, 24 augustus 1944; Rapport Harm Boersma over de gebeurtenissen te Kauen en de terugtocht via Königsberg-Metgethen naar Nederland van 1 Juli 1944 tot 19 Juli 1944, ongedateerd.
- NIOD, Archief 176, inv.nr. 980, aantekeningen Den Haag, punt 1, auteur onbekend, 11 mei 1944. Er is sprake van een mevr. Lagerland, uit de aantekeningen van 10 mei 1944 een *Aktennotiz* over de terugkeer van Martha Lagerweij op 12 mei 1944 blijkt het om mevr. Lagerweij te gaan. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat mevr. Lagerland op genoemde datum in de buurt was.
- NL-HaNA, CABR, inv.nr. 94374, brief Anna Berger-van den Brink NOC Wilna aan Daniël Krantz NOC Den Haag, 25 maart 1944.
- Zie voor een vergelijkbaar fenomeen: Elizabeth Harvey, *Women and the Nazi East. Agents and witnesses of germanization*, New Haven/London, 2003, pp 297-298.

Jocelyn Krusemeijer (1956) is in 2013 afgestudeerd in cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht met de scriptie 'Stories from the shade. Dutch women in the Nazi East'. Ze heeft meegewerkt aan de uitzending van EénVandaag naar aanleiding van *Hitler's Furies. German women in the Nazi killing fields* (2013) van Wendy Lower. Momenteel werkt ze aan een breder onderzoek naar de bijdrage van Nederlandse vrouwen aan het nationaal-socialisme.

contact: jocelynkruiseijer@yahoo.com

'Moffenmeiden'

Verkering met de vijand!

Tijdens de periode 1940-1945 hadden veel Nederlandse meisjes, openlijk of in het geheim, contacten met Duitse militairen. Over het aantal meisjes dat omgang had met de bezetters zijn geen cijfers bekend. Wel is zeker dat er in Nederland tussen de 13.000 en 15.000 kinderen van Duitse militairen geboren zijn.¹ In dit artikel vertellen vier vrouwen over het contact dat ze hadden met (een) Duitse militair(en). Hun verhalen zijn representatief voor de ervaringen en motieven van de 52 andere door mij geïnterviewde Nederlandse vrouwen die tijdens de oorlog omgingen met Duitsers. Zij werkten allen tussen 1993 en 1996 mee aan mijn *oral history project* over dit onderwerp.

/ Monika Diederichs /

De beeldvorming rondom deze vrouwen – in de volksmond 'moffenmeiden' of 'moffenhoeren' genoemd – was en is soms nog steeds bijzonder negatief. Zo zouden zij vooral het eigenbelang voor ogen hebben gehad en om zichzelf te verrijken, zonder gewetensbezwaren, de ene Duitse soldaat tegen de andere uitspelen.² Hun gedrag werd vergeleken met dat van prostituees en hun keuze voor een vijandelijke soldaat werd in de literatuur (zie hieronder) omschreven als 'seksuele collaboratie'. Omgang met een geüniformeerde Duitser was in de ogen van velen het doorbreken van de nationale solidariteit. Er werd verondersteld dat de vrouwen afkomstig waren uit NSB-milieus (*red.* Nationaal-Socialistische Beweging) en in de motieven van de vrouwen verdiepte men zich niet.³ Na de overgave van de Duitse troepen richtte de volkswoede over vijf jaar bezetting zich tegen de 'moffenmeiden', die op vele plaatsen werden kaalgeschoren. Dat de meisjes en vrouwen juist op deze wijze werden bestraft is opmerkelijk.

Nederlands onderzoek

Het stereotiepe beeld van de 'moffenmeid' of 'moffenhoer' die seksueel collaborateerde wordt gereproduceerd en herhaald in de wetenschappelijke publicaties die vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw over Nederland in de Tweede Wereldoorlog zijn verschenen. De term 'seksuele collaboratie' werd in 1962 voor het eerst door de historicus G.A. Kooy gebruikt.⁴ In 1981 nam de psycholoog J. Hofman deze benaming over in zijn onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter.⁵ Drie jaar later, in 1984, gebruikte de historicus K. Groen in zijn onderzoek naar de berechting van collaborateurs in Nederland wederom dezelfde term.⁶

Na de jaren tachtig is er tot het najaar van 2006 – toen mijn boek *Wie geschoren wordt moet stil zitten* uitkwam – nauwelijks meer gepubliceerd over Nederlandse vrouwen en

meisjes die omgingen met Duitse militairen. De Duitse historica Katja Happe wijt dit gebrek aan belangstelling aan een eenzijdige focus op heldhaftig gedrag in de oorlog. En volgens haar is het Nederlandse onderzoek naar collaboratie in de Tweede Wereldoorlog vooral gericht op leden van de NSB.⁷

Eveneens in 2006 studeerde Margreet van Klaveren aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam af op een masterscriptie over meisjes die onder toezicht van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) waren geplaatst, omdat ze contacten hadden gehad met Duitsers.⁸ Drie jaar later, in 2009, studeerde de historica Annelieke Wiegeraad aan dezelfde universiteit af op een onderzoek naar vrouwen in Bergen op Zoom die omgang hadden met Duitse militairen.⁹

Buitenlands onderzoek

In Denemarken en Frankrijk verschenen vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw twee wetenschappelijke publicaties over vrouwen die contacten hadden met Duitse militairen. Een heel mooi voorbeeld hiervan is het onderzoek van de Deense historica Anette Warring die in 1993 promoveerde op *Tyskerpiger. Under besættelse og retsopgør*. In Denemarken werden de 'tyskerpiger' – zoals de vrouwen die omgingen met Duitsers werden genoemd – al vanaf 1943 opgepakt en kaalgeschoren door leden van het verzet.¹⁰

Ook het Franse verzet was al in de oorlog betrokken bij het kaalsheren van vrouwen. Het knippen van de *tontes* – zoals de vrouwen in Frankrijk werden genoemd – begon in 1943 en eindigde in maart 1946. De periode waarin de meeste scheerincidenten werden gerapporteerd was in augustus en september 1944. De Franse historicus Fabrice Virgili zegt in zijn publicatie *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France* – gebaseerd op zijn proefschrift *Les Tontes. Des femmes accusées de collaboration en France, 1943-1946* – dat er tussen 1943 en 1946 in Frankrijk meer dan 20.000 vrouwen werden kaalgeschoren.¹¹

Zowel Warring als Virgili verklaren het



bron: particuliere collectie Griefje Keller

Meisje wordt kaalgeschoren (waarschijnlijk in Dordrecht).

kaalsheren en het stigma dat vrouwen die met Duitsers omgingen met zich meedroegen aan de hand van een maatschappelijk rollenpatroon met een genderspecifiek karakter. Ook in het Belgische onderzoek over de omgang van autochtone vrouwen met Duitsers wordt het kaalsheren en het stigma op deze wijze uitgelegd. Sophie Bollen (*red.* oud-hoofdredacteur van *Historica*) voert eind jaren negentig in België de wetenschappelijke interesse voor het onderwerp aan. Samen met Machteld De Metsenaere publiceerde ze het artikel 'Schandelijke liefde. Sentimentele collaboratie en haar bestraffing in België na de Tweede Wereldoorlog' (2007).¹²

Interviews

Na een artikel over mijn onderzoek en een oproep tot respondenten in *De Telegraaf* van maart 1993 sprak ik 56 vrouwen die tijdens de Duitse bezetting contacten hadden gehad met Duitse militairen. Bij alle respondenten was het interview met mij de eerste keer dat zij hierover spraken. In het eerste deel van elk gesprek stonden vragen centraal over het milieu en het gezin waaruit de respondent afkomstig was: religie, opleiding en beroep, relaties met ouders en andere gezinsleden. Het tweede deel betrof persoonlijke herinneringen aan de Duitse inval op 10 mei 1940, de ontmoetingen met Duitsers en de reacties hierop van ouders, opvoeders en anderen in de naaste omgeving. Het derde deel van de vragenlijst had als onderwerp de politieke omstandigheden en het eventuele lidmaatschap van de NSB. Daarna volgden gerichte vragen over de thema's seksualiteit, ongehuwde zwangerschap en het aspect van de financiële steun door de Duitse



bron: particuliere collectie Grietje Keller

teck's, die in de meeste grote steden waren gevestigd. De kennismaking met 'de Duitser' vond dan ook niet zelden in deze etablissementen plaats. Ook waren er vrouwen die in contact kwamen met een Duitse militair, omdat er bij hen in huis soldaten werden ingekwartierd. Sommige meisjes leerden de Duitser kennen, omdat ze voor de Wehrmacht werkten. Een derde van de respondenten was in contact gekomen met Duitsers, omdat zijzelf of hun ouders Duitsgezind of lid van de NSB waren.

De tijdsomstandigheden speelden een belangrijke rol bij de kennismaking. Bij de ontmoetingen van de vrouwen die meewerkten aan mijn onderzoek lag de cesuur in het voorjaar van 1943. In de eerste fase van de gangbare – ooit door J.C.H. Blom geïntroduceerde – indeling van de bezettingsperiode (mei 1940 tot begin 1941) ontmoetten vijfentwintig van hen een Duitse militair. In de tweede periode (begin 1941 tot voorjaar 1943) maakten dertig kennis met een Duitser. Slechts één van de 56 vrouwen kreeg na 1943 een relatie met een Duitser.

Tot het voorjaar van 1943 vormde de aanwezigheid van geüniformeerde Duitsers wel een opvallend verschil, maar in menig opzicht had het gewone leven van vóór de oorlog zich na de meidagen van 1940 opmerkelijk snel hernomen. De grote meerderheid van de bevolking zag de bezetter weliswaar als vijand, maar in het openbaar overheersten aanpassing en acceptatie van de nieuwe verhoudingen. Mede door een zekere welvaartstijging kon gedurende de eerste tijd ook het uitgaansleven (bioscoop, theater, sportwedstrijden) bloeien. Maar vooral na de April-meistakingen van 1943 verhardden de verhoudingen zich ook in het openbare leven. Bezetter en bevolking kwamen in deze derde fase steeds vaker tegenover elkaar te staan en raakten in conflict

met elkaar. Ten slotte kwam het in de laatste fase tot een totale ontregeling van het individuele leven voor zeer grote groepen mensen. De openlijk zeer anti-Duitse bevolking werd enerzijds in beslag genomen door de zorg voor primaire levensbehoeften en raakte anderzijds verwickeld in een harde strijd met de soms zeer gewelddadig optredende bezetter.¹³

Miep¹⁴

Uit de interviews bleek dat het contact tussen de respondenten en Duitse militairen dikwijls toevallig tot stand kwam. Behalve in uitgaansgelegenheden ontmoetten zij elkaar in de trein, tram, op het station of tijdens fiets- of wandeltochtjes in de vrije natuur. Miep Kistenmaker ontmoette zo Bernard tijdens een fietstochtje met haar vriendin naar het dorp Nes aan de Amstel: "Mijn fietsband begaf het en toen kwam er een jonge Duitse soldaat en die zei: 'Kom even binnen'. We kregen thee en limonade, terwijl hij mijn band plakte. Toen wij hem bedankten zei hij: 'Auf Wiedersehen'. Maar wij dachten: nou niks geen 'Auf Wiedersehen'. Maar twee weken later kwam ik hem in de Kalverstraat tegen en zo zijn we afspraakjes gaan maken."¹⁵

Miep was onder de indruk van de charmante Duitse jongen en toen ze hem pas kende ging ze met hem uit zonder dat haar ouders daarvan op de hoogte waren: "Dat was ontzettend leuk, ik heb daar met die jongen een ontzettend leuke tijd gehad. Dan gingen we naar de bios, Tuschinski, Alhambra, of het City Theater, en daarna naar van die kleine kroegjes waar werd gezongen. Het was altijd keurig! Ik dronk 'Sprudel' en dan bracht hij me naar de hoek van de Ceintuurbaan en de Ferdinand Bolstraat, want thuis afzetten kon natuurlijk niet."¹⁶

Toen haar vriend een paar maanden werd ingezet in Frankrijk correspondeerde ze via de kiosk. Op mijn vraag hoe dat ging antwoordde mevrouw Kistenmaker: "Nou heel gewoon! Ik bracht mijn brieven naar de kiosk en haalde zijn brieven daar op. De juffrouw van de kiosk, die maakte daar geen opmerkingen over: er waren zoveel meisjes die het over de kiosk deden."¹⁷

Het feit dat Bernard een onderdaan was van het land dat Nederland bezet hield speelde in haar gevoelens voor hem geen rol. Wel dat hij net als zij uit een net katholiek gezin kwam: "Bernard was geen nazi, maar een echte katholiek. Hij liep met een rozenkrans op zak. Met een SS'er zou ik nooit meegegaan zijn. Hij was ordonnans, zo'n motor met zijspan.¹⁸ Hij stak geen vinger naar me uit echt niet! We beloofden elkaar eeuwige trouw en kuis te blijven tot aan de huwelijksnacht."¹⁹

Miep volgde de mulo en groeide op in een katholiek fabrikantengezin met 'vier soorten' kinderen, zoals zij het zelf noemde. Haar moeder trouwde drie maal met een weduwnaar met kinderen en zij was het tweede kind uit het eerste huwelijk van haar moeder. Toen haar moeder en stiefvader, die fel anti-Duits

overheid. In het laatste deel kwamen de be-rechting en bestraffing na de Duitse bezetting aan de orde, evenals de reacties van de omgeving en de geïnterviewden zelf.

Het merendeel van de vrouwen was tijdens de bezetting tussen de 16 en 21 jaar oud en afkomstig uit een midden-milieu. In de periode 1940-1945 werkten zij op kantoor, in een winkel of volgden middelbaar onderwijs. Een minderheid van de respondenten was afkomstig uit de arbeidersklasse en werkte in de huishouding, in de horeca of in een fabriek. Ook kwamen enkele meisjes uit de hogere klasse aan het woord.

Opvallend veel stadse meisjes brachten een groot deel van hun vrije tijd door in de populaire uitgaansgelegenheden van Heck en Ru-

waren, een vermoeden kregen van de ontmoetingen tussen Miep en Bernard verboden ze haar contact met hem te hebben. Ondanks dit verbod bleven Miep en Bernard elkaar tot het aan het einde van de oorlog zien. Toen hij in oktober 1944 werd ingezet in Frankrijk hoopte Miep dat de oorlog snel voorbij zou zijn, zodat ze konden trouwen. Vijftig jaar later staat ze nog steeds achter haar voorgenomen huwelijk met Bernard: “Veel meisjes waarvan ik weet dat ze ook een Duitse vriend hadden schamen zich daar nu voor maar ik heb mezelf altijd voorgehouden dat er niks gênants aan was, je hield van elkaar en dat het nou toevalig een Duitser was, een rotmof en de vijand daar heb ik me nooit iets van aangetrokken. Bij politiek stond ik niet stil en vaderlandsliefde dat zei me niets!”²⁰

Tineke

Tineke Bos is afkomstig uit een Amsterdams kunstenaarsmilieu. Na de lagere school volgde ze de hbs en daarna de etalage- en reclameschool en een modeacademie. Na haar opleiding werkte ze als zelfstandig coupeuse en woonde samen met haar oudere zus in Amsterdam. Samen gingen ze regelmatig naar de vestiging van Heck aan het Rembrandtplein. In de zomer van 1942, Tineke was toen net 26 jaar, ontmoette ze daar haar Duitse vriend: “Hij vroeg of hij aan onze tafel mocht komen zitten en later of hij ons naar huis mocht brengen en toen bestelde hij een Druske – je weet wel zo’n paard en wagen – en vroeg: ‘Mag ik je nog eens ontmoeten?’ Ik vond het een enige vent en heb helemaal niet gedacht: Jezus een Duitser, of zo. Bij ons klikte het meteen, dat was zo gek, dat gaat over grenzen heen.”²¹ Daarna ontmoeten Tineke en Hans elkaar twee keer per week in een bar of café in Amsterdam. Later kwam hij ook bij haar thuis of sliep zij bij hem in de kazerne.

Op mijn vraag hoe daar door de Wehrmacht over werd gedacht antwoordde ze: “Dat werd gewoon toegestaan. Hij was kok en had een eigen kamer. Ze waren allemaal heel beleefd en vriendelijk tegen mij. Die jongens waren al lang blij dat ze een relatie hadden met een Hollands meisje.”²²

Over het feit dat ze twee keer zwanger raakte van haar Duitse militair en de laatste keer besloot tot een abortus, sprak Tineke opvallend laconiek. Dat ze niet met hem kon trouwen ziet ze als het natuurlijke gevolg van de oorlogssituatie: “Ik hoorde pas dat hij getrouwd was toen ik zwanger was, maar was toch ontzettend blij met mijn dochter. Ik dacht ‘het is mijn kind’ en daar betrok ik hem niet zo erg bij. Toen ik voor de tweede keer zwanger werd liep het tegen het einde van de oorlog. Je was zo met jezelf bezig om aan de kost te komen. Dat is het gekke: die oorlog zelf is eigenlijk aan me voorbij gegaan. Ik zie het als de periode dat ik Hans leerde kennen. Als de situatie anders was geweest was hij misschien gescheiden, want hij kwam uit een burgertrutenfamilie. Hij was door de oorlog ook vrij op

zijn manier en ik ook.”²³

Met haar acht jaar oudere zus, met wie Tineke samenwoonde, had ze een duidelijke taakverdeling. Tineke werkte en haar zuster zorgde voor de pensionisten die zij in huis hadden. In de oorlog kregen de zussen met sommige pensionisten een bijzondere band. Een van hen was een Joodse man die vanaf het begin van de Duitse bezetting bij hen woonde en meer een huisgenoot was dan een gast. Praten over zijn arrestatie in 1942 riep bij Tineke veel emoties op: “Wij hebben zijn



bron: particuliere collectie Gretje Keller

Zuid-Holland

koffers gepakt en er nog wat sigaretten bij gedaan. Zijn bonkaarten waren we vergeten, die hebben we toen nog nagebracht. De volgende dag ging hij naar Westerbork. Zijn mijn zus en ik met koffers en een pak voor hem en een osseworst – die we voor hem gekocht hadden – met de werkmanskar naar Assen gegaan. Verder ging de trein niet. Daarna met een boerenkar naar Westerbork. Mochten we niet naar binnen. Ging mijn zus naar die Wachter en vroeg naar Herrn Schnitz. ‘Schon Weg’, was het antwoord. Stonden we daar op de weg nog wat te delibereren, toen zei die wachter: ‘Fort oder ich schiesse!’²⁴

Toen Tineke haar zorgen over het wegvoeren van hun Joodse huisgenoot – die ze nadat hij vertrok naar Westerbork niet meer terugzag – besprak met haar Duitse vriend, stelde hij haar gerust. Over het feit dat hij regelmatig aan tafel zat met pensionisten die bij hen waren ondergedoken spraken ze met elkaar geen woord.

Celia

Het gevoel van vrijheid dat Tineke Bos in de oorlog had, werd eveneens door Celia de Wit genoemd. Celia was afkomstig uit een protes-

tants middenstandsgesin uit de buurt van Alblasterdam (bij Rotterdam) en zeventien jaar toen de oorlog begon. De bijzondere omstandigheden van de Duitse bezetting gaven haar de vrijheid contact te hebben met meerdere Duitse militairen: “Je leefde bij de dag: je wist niet wat de morgen zou brengen en dat was ook zo met die soldaten. Die jongens waren ontzettend blij als je met ze wilde praten. Er waren er genoeg die beseften dat ze hier niet hoorden te zijn.”²⁵

Tijdens de eerste oorlogsdagen werd het geboortedorp van Celia vijf maal gebombardeerd en na de Nederlandse capitulatie kreeg het gezin De Wit, net als veel andere gezinnen, Duitse militairen ingekwartierd. Ondanks de zware bombardementen ontstonden er vriendschappen tussen de Duitsers en veel dorpingen: “Mijn ouders waren zeer anti-Duits, maar het werden onze jongens. Als we naar de kerk gingen, stonden de meisjes open en bloot met ze te praten. Na hun vertrek mocht ik van mijn ouders niet meer met Duitse militairen omgaan. Ik snapte er niks van. Waarom mocht ik wel met die vier die in september en oktober bij ons waren praten? Waarom mocht je niet overdag, maar wel ’s avonds met Duitse militairen omgaan? Er waren heel veel meisjes die met Duitsers gingen; alleen de meeste deden het stiekem. Samen met mijn vriendin gingen we ze bekijken. Dan gingen we naar het Gortland, dat was al voor de oorlog een vrijersbuurt en namen we de knijpkat mee om ze te bespieden.”²⁶

Tegenover de bushalte waar Celia elke morgen de bus nam naar de middelbare school, lag een opleidingsschip voor Duitse matrozen. Zo leerde ze in 1942 haar eerste Duitse vriendje kennen. Toen hij overhaast naar het front was vertrokken, kreeg ze nog verkering met een andere Duitse militair. Ze bezocht hem in de kazerne met een clubje vriendinnen die ook allemaal een Duitse vriend hadden. Haar ouders wisten hier niets van af: “Mijn moeder dacht dat ik de hele zondag aan het zeilen was met de kinderen van de redersfamilie, want ik had zeilkleding aan. Mijn jurk had ik in een zak op mijn rug gebonden. We hielden drie kwartier om de bus te halen en dan met de trein naar Ede en vandaar naar de hei. Daar was de kazerne. Daar waren we de dan de rest van de dag en gingen wandelen en soms naar de bioscoop.”²⁷

Celia correspondeerde met verschillende Duitse militairen. Net als Miep Kistenmaker regelde ze een speciaal postbusnummer, waar ze ongemerkt post kon ontvangen. Het nummer weet ze vijftig jaar later nog uit haar hoofd: “Je dacht niet aan de toekomst. Je kon zo verliefd worden op zo’n een knulletje. Als hij weg ging was het echt niet zo van dikke tranen. Het veldpostnummer, dat was belangrijk. Schrijf je terug? Je rende iedere dag naar de post. Ik had iedere dag post in mijn postbus en een hart als een autobus.”²⁸

De belangrijkste reden waarom Celia vriendschapsbanden aanknoopte met de bezetters – zo verklaarde ze vijftig jaar na de be-

vrijding – lag in het uitheemse karakter van de Duitse militairen: “Kijk, vandaag de dag is iedereen wel gewend aan buitenlanders, maar 55 jaar geleden was een buitenlander nog een bezienswaardigheid. Die had iets spannends. Die Duitse jongens, die hadden iets avontuurlijks. Ze waren veel romantischer dan de Hollandse jongens: die zouden nooit een liefdesliedje voor me gezongen hebben en hoeveel vriendjes ik ook had, ze hebben altijd gerespecteerd dat ik nog niet rijp was voor een seksuele relatie. Ze hebben nooit geprobeerd me daartoe te dwingen.”²⁹

Els

Els van Nijmegen was het zevende kind en een nakomertje uit een Nederlands hervormd arbeidersgezin uit Noordwijk. Tijdens de crisisjaren werd de vader van Els werkloos en hij sloot zich in 1935 aan bij de NSB. De politieke overtuiging van haar vader deelde zij niet en ze beschreef hem als een sociale en Bijbelvaste man die – als de kerk het had toegestaan – lid van de SDAP zou zijn geweest: “Ik hield onvoorstelbaar veel van mijn vader en heb er wel met hem over gepraat. Dan liepen we samen door de polder en zagen Joodse onderduikers door de stalraampjes naar buiten kijken. Had hij het er te kwaad mee en zei ‘die mensen bennen verdomme net opgejaagd wild’. Toen zei ik: als je dat niet kan verkroppen en er niet mee uit de voeten kan dan moet je een andere weg zoeken.”³⁰

Els zag Karl voor het eerst in de zomer van 1942. Toen ze elkaar kort daarna tijdens de zondagse kerkdienst ontmoetten kregen ze meer contact: “We troffen elkaar meestal ‘s avonds achter de kerk: daar zorgde hij voor de paarden en daar kletsten we met elkaar, zaten we lekker op het bankje te praten. Hij zat bij een compagnie van de Arbeitsdienst die prikkeldraadversperringen maakte. Omdat mijn ouders niet wilden dat ik ‘s avonds over straat liep, mocht hij later ook bij ons thuis komen.”³¹

Toen Karl in september 1942 werd overgeplaatst naar Duitsland en Polen bleven zij elkaar schrijven. Ook nadat hij in het Duitse Kiel was opgeleid tot matroos hielden ze contact. Hij werd ingezet in Griekenland en Kreta, waar hij kort voor zij verlof sneuvelde.

De oorlog na de oorlog

Al tijdens de oorlog legden het plaatselijke verzet en gewone burgers lijsten aan met de namen van vrouwen en meisjes die waren gezien met Duitsers. Aan het einde van de oorlog kregen deze vrouwen ook wel een ansichtkaart zonder afzender toegestuurd met daarop Franse meisjes die waren kaalgeschoren.

Celia de Wit kwam op een lijst in Alblasterdam door een buurjongen waar ze ruzie mee had. Zij was net negentien jaar toen zij in mei 1945 werd gearresteerd door vier bewapende

BS'ers³²; samen met haar zusje, die was getrouwd met een Nederlandse man die had gediend bij de Wehrmacht. Ze werd door een juichende menigte gevoerd met andere vrouwen die ervan verdacht werden contact te hebben gehad met Duitsers. De mensen scandeerden: “Knip ze de koppen kaal!” Celia onderging het knipritueel in een interneringskamp: “Ik werd eerst bij de ‘moffenmeiden’ in een hal met stro gestopt. Later kwam ik bij de ‘de politieke’ terecht. Daar zat mijn zus.

Toen werd ik weer uit het stro gehaald, want ze waren aan het knippen, dus toen ben ik in het front van het *grand public* geknipt. Ik moest op een stoel gaan zitten. Word mijn haar – ik had lang haar – door ‘de kapper’ met zo’n tondeuse geschoren. Toen hij klaar was, heb ik tegen hem gezegd: ‘Zegt u maar hoeveel het kost. Ik kom het later wel afrekenen.’ Nee, ze hebben me geen traan zien laten, ik wist dat ik geen hoer was.”³³

Op de meeste plaatsen in Nederland was het scheren van de ‘moffenmeiden’ verbonden met de bevrijdingsfeesten. Meisjes en vrouwen die omgang hadden gehad met Duitse militairen werden door landgenoten – de Orde Troepen (OD) of de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) – van huis gehaald en naar een centrale plaats gebracht om kaalgeschoren te worden, veelal het plein voor het stadhuis van een stad of de muziektent van een dorp.

Els van Nijmegen werd op 8 mei 1945 door de BS van huis gehaald en samen met vijftien andere meisjes uit Noordwijk in de Jan Plezier (een rijtuig waar meerdere passagiers in kunnen) door het dorp gevoerd: “Ik



bron: Stadsarchief en Atheneumbibliotheek, Deventer

Kaalscheren in Deventer

stond af te wassen toen ik een man van de BS met een stengun(geweer) in de aanslag voor het raam zag staan. Ik moest mee omdat ik met een Duitser was gegaan. Toen ik zei dat prinses Juliana dat ook had gedaan, werd ik door een van die mannen verschrikkelijk getrapt. Met aan aantal andere meisjes werd ik naar de Jan Plezier geduwd. Op een open plek onder het hoge duin moesten we wachten op meisjes die uit andere hoeken van het dorp werden gehaald. Daarna werden we door het dorp gereden. Af en toe stilstaan en dan maar zingen, juichen en joelen, die menigte mensen. Na die rit zijn we naar de BS-kazerne gebracht.”³⁴ In deze kazerne moest Els een geslachtsziekte onderzoek ondergaan waarna ze, gezeten tussen twee ouderlingen van haar kerk, door de gereformeerde dorpsdominee hardhandig werd kaalgeschoren.

Miep Kistenmaker, die ondergedoken zat op de zolder van de burens, werd niet kaalgeschoren. Dit in tegenstelling tot haar stiefzuster die een Duitse vriend had gehad en lid was geweest van de Bund Deutscher Mädel (BDM). Haar onderduik was kort: “Het was >>



Zuid-Holland

bron: particuliere collectie Grietje Keller

maar één dag, want dezelfde avond, op 9 of 10 mei 1945, kwam over Radio Oranje dat het ontrend was voor het Nederlandse volk en dat het afgelopen moest wezen.³⁵ Deze mededeling werd door de districtcommandant van Dordrecht genegeerd. Op de dijk in Alblasterwaard liet hij het haar van ‘moffenmeiden’ in de vorm van een hakenkruis knippen. Om een oranje strik vast te kunnen knopen lieten de ‘kappers’ een plukje zitten.

Els van Nijmegen, Miep Kistenmaker en Tineke Bos vertelden dat vooral de meisjes afkomstig uit de lagere sociaaleconomische

nenkamp in Engeland ontving ze nog één brief. Jarenlang wachtte ze op een teken van leven van Hans, maar toen dat uitbleef berustte ze daarin. Haar dochter voedde ze samen met haar zuster op. Over de afkomst van het meisje werd door beiden zussen en de omgeving gezwegen. De ontdekking dat haar vader een Duitse militair was zorgde voor een levenslange verwijdering tussen moeder en dochter.

Ook Miep Kistenmaker wachtte na de oorlog tevergeefs op een bericht van haar Duitse vriend. In 1946 ging ze samen met de man die

dat me zou worden nagedragen van die mofzus of zo of dat ze rottingen zouden zeggen over Duitsers, dat zou ik niet kunnen verdragen. Dat telde wel mee.³⁷

Bestrafning

Het waren groepen burgers of jongeren of – zoals bij Celia de Wit en Els van Nijmegen – leden van politieke opsporingsdiensten die het kaalscheren van de ‘moffenmeiden’ voor hun rekening namen. Uit de vele lijsten met namen die al tijdens de oorlog waren opgesteld en de deelname van plaatselijke autoriteiten kan worden afgeleid dat het kaalscheren een georganiseerd en structureel karakter had. De chaotische weken na de bevrijding maakten het gemakkelijker om deze straf voor vrouwen die “geheuld” hadden met de vijand uit te voeren. De vele foto’s die zijn gemaakt doen vermoeden dat schaar, tondeuse, zakmes of heggenschaar ook nog een andere functie hadden, namelijk het voorkomen van een onbeheersbare, misschien nog dramatischer ‘bijtjesdag’.

Sommige rituelen, zoals de openbare bespotting en de vernederingen, vallen te plaatsen in de traditie van volksgerichten, zoals die in de 16e eeuw met name in de Zuidelijke Nederlanden plaatsvonden. Hierbij werden leden van een dorp of andere woongemeenschap, als zij gezondigd hadden tegen de heersende moraal, in het openbaar belachelijk gemaakt.³⁸

Het kaalknippen van ‘moffenmeiden’ na de Duitse bezetting kende echter vooral een eigen, tijdsgebonden en gendergerelateerde dynamiek. Door de omgang met een lid van de bezettingsmacht hadden de meisjes en vrouwen de nationale en morele gedragscodes geschonden. Door hen te beroven van hun haar werden vooroorlogse waarden en normen symbolisch hersteld en werd tegelijkertijd een krachtadig beeld van de Nederlandse natie uitgedragen.

Uit Amerikaanse studies naar het functioneren van de natiestaat blijkt dat de begrippen ‘natie’ en ‘gender’ met name in oorlogstijd onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Al in de jaren negentig van de vorige eeuw wees onderzoek van Nira Yuvel-Davis uit dat de vrouwenfiguur van symbolische betekenis was bij nationale conflicten: “Often the distinction between one ethnic group and another is constituted centrally by the sexual behaviour of women. For example, a ‘true’ Sikh or Cypriot girl should behave in sexually appropriate ways. If she does not then neither her children nor herself may be constituted part of the community.”³⁹ In later onderzoek naar gender en de natiestaat zegt de eveneens Amerikaanse historica Mrinalini Sinha dat in tijden van oorlog en nationale crisis van mannen wordt verwacht dat zij hun leven geven en van vrouwen dat zij hun zonen offeren. Bovendien dienen vrouwen zich behalve voor de biologische reproductie ook in te zetten voor het doorgeven van de waarden en normen en de cultuur van de natie.⁴⁰



bron: Beeldbank WO2 - NIOD

Verplicht poseren na het kaalknippen (oosten van Nederland)

klasse werden kaalgeschoren: “Met het kaalscheren paktten ze vooral de meisjes van Jan Boezeroen (red. van het volk) en toen de menigte begon te morren en te roepen ‘waar blijven de meiden van de burgerij’ was het afgelopen!”³⁶

Van de 56 vrouwen die meewerkten aan mijn onderzoek werden er acht daadwerkelijk kaalgeschoren. Zes van hen waren afkomstig uit een lager sociaaleconomisch milieu en werden publiekelijk kaalgeschoren. Twee meisjes die afkomstig waren uit een middenmilieu werden door de OD thuis kaalgeschoren. Sommige respondenten hadden uit angst te worden kaalgeschoren hun woonplaats tijdelijk verlaten of werden door familieleden beschermd. Ook verbleef een aantal respondenten op het moment van de bevrijding niet in Nederland, omdat zij in afwachting van een huwelijk bij familieleden van hun Duitse vriend woonden. Tineke Bos, die in één van de betere buurten in Amsterdam woonde, werd niet kaalgeschoren.

Aan de grens met Duitsland nam Tineke kort voor de bevrijding afscheid van de vader van haar dochter. Vanuit een krijgsgevan-

later de vader van haar kinderen zou worden, op zoek naar hem. Dat haar vader de brieven die hij uit krijgsgevangenschap schreef stelselmatig had verscheurd emotioneerde haar ook in 1995 nog. Het huwelijk met de vader van haar kinderen is volgens mevrouw Kistenmaker een goed huwelijk, maar de Duitse militair noemt ze ook vijftig jaar later nog de liefde van haar leven.

Voor Celia de Wit waren het met name de herinneringen aan de vernederingen en mishandelingen na de oorlog die haar een levenslang trauma bezorgden. Na enige omzwervingen, waarbij ze in Duitsland op zoek ging naar haar vriend, ontmoette ze een Deense jongen. Op latere leeftijd trouwde ze met een Nederlander. Els van Nijmegen bleef haar hele leven in Noordwijk wonen en trouwde geruime tijd na de oorlog met een man die aan het Oostfront had gevochten. Op mijn vraag of er een relatie was tussen haar eigen oorlogsverleden en de keuze voor een man die in Duitse krijgsdienst was geweest antwoordde ze: “Ik ben met hem getrouwd omdat ik van hem hield, maar ik heb wel met mijn hart mijn verstand laten werken: het idee



Bron: Beeldbank WO2 – NIOD

schaal van ‘goed’ en ‘fout’. De scheidslijn tussen deze twee uitersten zijn niet politiek, maar moreel. Zo benadrukten ze dat ze fatsoenlijke vrouwen waren en geen ‘moffenhoeven’. In hun visie waren dat vrouwen die een seksuele relatie met verschillende Duitse militairen hadden. De relatie die zij hadden was niet gebaseerd op seksualiteit, maar op echte liefde. Met deze duiding gingen de vrouwen echter wel voorbij aan de bijzondere omstandigheden van de bezetting en het feit dat de partner met wie zij een toekomst wilden opbouwen naar Nederland was gekomen als vijandelijk militair. Deze ogenschijnlijke *bias* in de interviewgroep kan te maken hebben met de aard van het krantenartikel – bij mijn oproep – waar de vrouwen op reageerden. Hierin was sprake van een liefdesrelatie gevolgd door een huwelijk tussen een Nederlands meisje en een Duitse militair. Het is niet ondenkbaar dat daarom vooral vrouwen hebben gereageerd die een min of meer serieuze relatie met een Duitse militair hadden. ///

Publiek verlustigt zich in het kaalscheren.

Ten slotte

Met de interviews heb ik niet de pretentie gehad ‘de waarheid’ te vertellen over meisjes en vrouwen die omgang hadden met Duitse militairen. Het zijn de herinneringen en de werkelijkheid van de vrouwen die ik sprak. De bijdrage van de interviews aan mijn onderzoek bestaat vooral uit de uniciteit van de individuele verhalen. Het is bijzonder en uniek dat 56 vrouwen die in de collectieve beeldvorming worden gezien als ‘moffenmeiden’ of ‘moffenhoeren’ *zelf* aan het woord komen.

Opmerkelijk is dat de Duitse bezetting nauwelijks van invloed lijkt te zijn geweest op de partnerkeuze die zij maakten. Voor hen ging hun leven gewoon door, met als enig verschil dat er in plaats van een Nederlandse jongen een Duitse militair was. Wanneer ik vroeg of zij er weleens bij stil hadden gestaan dat die aardige Duitse jongen of man ook een vijandelijke militair was, antwoordden ze ontkennend of zeiden “zo heb ik dat nooit gezien” of “daar dacht ik niet over na”. Loyaliteit had voor hen vooral een persoonlijke betekenis en was niet verbonden met begrippen als ‘natie’ en ‘vaderland’.

De interviews bleken vooral een belangrijke bron voor het beeld dat deze vrouwen vijftig jaar na dato van zichzelf hadden en voor de betekenis die zij gaven aan het contact met de vijandelijke militair. Net als zoveel andere Nederlanders positioneerden zij zich op een

Noten:

1. M.H. Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen*. Amsterdam, 2006.
2. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5: maart '41-juli '42: eerste helft. 's-Gravenhage, 1972, p. 247.
3. Idem.
4. G.A. Kooy, *Het echec van een "volkse" beweging. Nazificatie en*

denazificatie in Nederland 1931-1945. Assen, 1964, p. 163.

5. J. Hofman, *De collaborateur. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter*. Utrecht, 1981, p. 51.
6. K. Groen, *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland*. Weesp, 1984, p. 41.
7. K. Happe, *Die Kollaboration mit der Deutschen Besatzung in den Niederlanden. Konsequenzen und Folgen nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges*. Siegen, 1998.
8. M. van Klaveren, “Moffenmeiden”. Politiek besmet of zedelijk ontspoord? Ongepubliceerde doctoraalscriptie Maatschappijgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2006.
9. A. Wiegeraad, *De keerzijde van de Bevrijding. De omgang met 'moffenmeiden' in Bergen op Zoom, 1944-1948*. Ongepubliceerde masterscriptie Maatschappijgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2012.
10. A. Warring, *Tyskerpigter. Under Besættelse og Retsopgør*. Roskilde, 1993.
11. F. Virgili, *Shorn Women. Gender and Punishment in Liberation France*. Oxford, New York, 2002.
12. M. De Metsenaere en S. Bollen, ‘Schandelijke liefde. Sentimentele collaboratie en haar bestraffing in België na de Tweede Wereldoorlog’, in: *Wetenschappelijke tijdschriften op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse Beweging. Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door het ADVN*, 66 (2007) 3, pp. 229-259.
13. J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*. Den Haag, 1989.
14. De naam van Miep en de andere vrouwen die in dit artikel aan het woord komen zijn geanonimiseerd.
15. Interview 27, Mevrouw Kistenmaker (06-02-1995), p. 9.
16. Idem, p. 12.
17. Idem, p. 9.
18. red. Militaire motorrijder die het berichtenverkeer onderhoudt en militaire transporten of colonnes begeleidt.
19. Interview 27, p. 13.
20. Idem, pp. 40-41.
21. Interview 1, Mevrouw Bos (23-11-1993), p. 6.
22. Idem, p. 8.
23. Idem, p. 10.
24. Idem, p. 12.
25. Interview 41, Mevrouw de Wit (27-07-1995), p. 16.
26. Idem, p. 41.
27. Idem, p. 10.
28. Idem, p. 24.
29. Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stil zitten*.
30. Interview 43, Mevrouw van Nijmegen (09-08-1995), p. 8.
31. Idem, p. 15.
32. red. Binnenlandse Strijdkrachten: vanaf 5 september 1944 de officiële bundeling van de Nederlandse verzetsgroepen.
33. Interview 41, Mevrouw de Wit (26-07-1995), p. 61.
34. Idem, pp. 28-29.
35. Interview 27, Mevrouw Kistenmaker (06-02-1995), p. 21.
36. Interview 43, Mevrouw van Nijmegen (09-08-1995), p. 27.
37. Idem, p. 45.
38. Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stil zitten*.
39. N. Yuval-Davis en F. Anthias, *Woman-Nation-State*. Londen, 1989, p. 10.
40. M. Sinha, ‘Gender and Nation’, in *American Historical Association* 2005, pp. 1-48.



Monika Diederichs (1945) is historica en als gastonderzoekster verbonden aan het internationale wetenschappelijke netwerk *Children born of war* (Keulen). In 2006 verscheen de eerste druk van haar boek *Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen in Nederland*. In 2009 heeft Atria – toen nog IIAV – de interviews voor dit onderzoek in haar collectie opgenomen, in het kader van het project Erfgoed van de Oorlog. Voor ditzelfde project werden tien getuigenissen van vrouwen die omgingen met Duitse militairen op video vastgelegd. In 2011 verscheen Diederichs' tweede boek *Kinderen van Duitse militairen in Nederland. Een verborgen leven* en in november 2015 zal *Wie geschoren wordt moet stil zitten* opnieuw worden uitgegeven.

Contact: m.diederichs@upcmail.nl

'Fascisering' van mannelijkheidsidealen op de Vlaams-nationalistische IJzerbedevaarten tijdens de late jaren dertig en WOII

“Den nieuwen mensch” als homo fascistus?

De Eerste Wereldoorlog deed nationalistische bewegingen in Europa heropleven. De oorlog gaf bovendien een impuls aan nieuwe nationalistische bewegingen, zoals het Vlaams-nationalisme in België. De nationalistische herdenkingsculturen die ontstonden in de nasleep van de oorlog bevestigden het dominante beeld van oorlog als een mannelijk evenement en plaatsten mannelijkheidsidealen centraal in hun ideologie. De opkomst van het fascisme in de jaren dertig, als een ultranationalistische ideologie, maakte dat bestaande mannelijkheidsidealen tot een hoogtepunt werden opgevoerd. De verrechtiging van een deel van de Vlaams-nationalistische beweging in deze periode, doet de vraag rijzen naar de mate waarin ook Vlaams-nationalistische mannelijkheidsidealen tijdens de Tweede Wereldoorlog 'gefasciseerd' zijn.

/ Lith Lefranc /

Een Vlaams-nationalistische herinnering aan de Eerste Wereldoorlog

Kort na de Eerste Wereldoorlog kwam in België een nieuwe nationalistische beweging en ideologie op, het Vlaams-nationalisme, die gretig teerde op haar (anti-Belgische) herinnering aan de Eerste Wereldoorlog als belangrijkste funderingsmythe. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstond de zogenaamde 80%-mythe, die stelt dat 80 procent van de Belgische soldaten Vlaams sprak terwijl het gros van de Franstalige leidinggevendenden “Vlaamschondkundig” of zelfs “Vlaamschhatend” geweest zou zijn.¹ Vanuit een bekommernis om het (geestelijk en lichamelijke) lot van de Vlaamse soldaten groepeerden enkele vooraanstaande flaminganten zich in de Frontbeweging. In het Vlaams-nationalistisch collectief geheugen fungeert deze Frontbeweging, die in werkelijkheid slechts een handvol flaminganten verenigde tijdens de oorlog, als “bakermat van het Vlaams-nationalisme”.² Vanuit de Frontbeweging werden Vlaamse eisen gepolitiseerd, zoals gelijkheid van taal. De weerspannige houding van Koning Albert I (1875-1934) tegenover deze eisen werkte contraproductief: de Frontbeweging radicaliseerde. Ze eiste al snel uitdrukkelijk zelfbestuur voor Vlaanderen. De Duitse bezetter speelde in op deze anti-Belgische sentimenten en



bron: Wikimedia Commons

De IJzertoren bij Diksmuide, West-Vlaanderen. De oude werd in 1946 opgeblazen, de huidige was in 1965 af.

voerde tijdens de Eerste Wereldoorlog een zogeheten *Flamenpolitiek* die de Duitse troepen oproeg de opkomende Vlaamse Beweging zichtbaar te steunen.³

Twee jaar na de Wapenstilstand, in 1920, nam een kleine groep flaminganten het initiatief tot de IJzerbedevaarten. Dit waren jaarlijkse bijeenkomsten aan de IJzer in Diksmuide als herdenking van de Vlaamse oorlogsdoden. Jaar na jaar werden ze populairder. Tegen de jaren dertig waren de bedevaarten uitgegroeid tot een heuse massamanifestatie.⁴ Vanuit hun Vlaams-nationalistische ideologie vereenzelvigden de organisatoren de aanwezige herin-

neringsgemeenschap met ‘de Vlaamse natie’. Op de IJzerbedevaarten werden de banden van deze natie levendig gehouden via het jaarlijkse samenkomen en herdenken van het (vermeende) gedeelde leed en trauma.

Parallel aan de opkomst van extreemrechts in Europa ‘fasciseerde’ een deel van de Vlaams-nationalistische beweging in de jaren dertig. De meeste leden van het IJzerbedevaartscmité, de organiserende kracht achter de IJzerbedevaarten, werden lid van de fascistisch georiënteerde politieke partij Vlaams-Nationalistisch Verbond (VNV).⁵ Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en de daar-

opvolgende Duitse bezetting van België hadden een grote invloed op het radicale segment van de Vlaams-nationalistische beweging. Het VNV zag hierin een nieuwe kans op de verwezenlijking van een Vlaamse natie, die met beide handen gegrepen werd. Het VNV (waaronder ook enkele leden van het IJzerbedevaartcomité) collaboreerde met de Duitse bezetter in de hoop politiek monopolie te verwerven.⁶ In de Belgische publieke opinie groeiden de IJzerbedevaarten en de IJzertoren – een monument gebouwd in 1928 ter herdenking van de gesneuvelde Vlaamse frontsoldaten – uit tot een symbool van Vlaamse landverraad.⁷ Tijdens de Tweede Wereldoorlog ging de IJzerplechtigheid, vanaf dan bekend als de ‘Oorlogsbedevaarten’, gewoon door. De massabedevaarten zelf werden wel tijdelijk opgeschort en de plechtigheid werd bijgewoond door slechts een tweehonderdtal genodigden. De gehele IJzerbedevaart werd uitgezonden op de radio en uitvoerig besproken in de Vlaamse gezinde pers.⁸

In dit artikel bestudeer ik de evolutie van mannelijkheidsidealën in het Vlaams-nationalistisch cultureel geheugen, oftewel de inhoud van de herdenkingsvertogen. Naast de verheerlijking van de nationale identiteit dragen nationalistische herdenkingen namelijk ook meer impliciete machtsverhoudingen in zich. Zo is herinneringsarbeid steeds ingebed in complexe klasse-, gender- en andere machtsverhoudingen die bepalen wat (en hoe) wordt herinnerd of vergeten.⁹ Het verleden fungeert als een wit doek waarop de herinneringsgemeenschap haar eigen normen en waarden projecteert, die verschillen tussen mannen en vrouwen én mannen en vrouwen onderling, reguleren.¹⁰

Vertrekkend vanuit de idee dat collectieve herdenkingen naast een sterke gemeenschapsvormende kracht ook een sterke moraliserende en normatieve functie uitdragen, kan ik aan de hand van een discoursanalyse van zowel de daden als karakteristieken van herdachte soldaten achterhalen wat de Vlaams-nationalistische herdenkingsgemeenschap belangrijk (want herdenkingswaardig) vond in haar mannen. Door het historiseren van de vooropgestelde mannelijkheidsidealën kan ik onderzoeken of ze een betekenisverandering ondergingen tijdens het interbellum die in verband kan worden gebracht met de toenemende invloed van het fascisme op het Vlaams-nationalisme. De samenwerking met de nieuwe nazistische machthebbers, die eveneens aanwezig waren op de IJzerbedevaarten, had onvermijdelijk een invloed op de invulling van de Vlaams-nationalistische ideologie, de daaraan gekoppelde invulling van het verleden en de genderconstructies die hierin naar voor werden geschoven.

Omdat ik bestudeer hoe gender (en meer specifiek, mannelijkheid) vorm krijgt binnen het Vlaams-nationalisme als ideologie koos ik voor bronnen die een *top-down* perspectief geven op de IJzerherdenkingen: bronnen die zijn gepubliceerd door de denkers en verspreiders

Kruis op de crypte van de oude IJzertoren



bron: Wikimedia Commons

van het discours dat aan de basis ligt van de Vlaams-nationalistische IJzerbedevaarten en die zichzelf omschrijven als ‘het IJzerbedevaartcomité’.¹¹ Zij hebben een hele waaier aan herinneringsdocumenten (hoofdzakelijk verslagboekjes, films en foto’s) gepubliceerd die de herdenkingsplechtigheid zelf moest vastleggen.¹²

Dit artikel is gebaseerd op een van de conclusies uit mijn masterscriptie. Ik zal slechts enkele *case studies* bespreken die erin aan bod kwamen.¹³ Voor ik overga tot de casussen geef ik een korte schets van onderzoeksresultaten in het buitenlandse onderzoek naar mannelijkheid en fascisme (met de focus op Italië en Duitsland).

Van een nationalistisch naar een fascistisch hegemoniaal mannelijkheidsideaal tijdens het interbellum¹⁴

Buitenlands onderzoek (naar onder meer de Duitse en Italiaanse context) beklemtoont dat nationalistische mannelijkheidsidealën tijdens het interbellum sterk beruften op de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog. Volgens de Amerikaanse historicus George Mosse stond de mythe van de oorlogservaring hierin centraal. Tijdens en na de oorlog werd deze mythe aangewend om de gruwelijke en zinloze realiteit van de oorlog om te vormen tot een betekenisvol, en zelfs heilig gebeuren. Nationalistische ideologieën bouwden een cultus op rond de gevallen soldaat, die sterk gemilitari-

seerd, strijdvaardig, brutaal en agressief zou zijn. Dit type werd volgens Mosse hegemoniaal tijdens het interbellum. De oorlogservaring werd opgehemeld als een *rite de passage*, als de ultieme mannelijkheidstest die jongens veranderde in mannen. De oorlog werd beschouwd als louterend. Het was een bewijs van daadkracht, verantwoordelijkheid en plichtsbewustzijn. Het zou mannen terugbrengen naar hun primitieve en agressieve roots. Ook de mannelijke kameraadschap die in de loopgraven ontstond bleef een belangrijk ideaal in de naoorlogse periode, als weerspiegeling van de eenheid van de natie.

De sterke link tussen oorlog, nationalisme en mannelijkheid maakt dat het tussenoorlogse fascisme, als een ultranationalistische ideologie, de bestaande mannelijkheidsidealën tot een climax opvoerde. Volgens historicus James Mangan was het ultieme doel van het fascisme de creatie van een nieuwe man, de *homo fascistus*, waarin de ervaring van de Eerste Wereldoorlog nog steeds een belangrijke rol speelde. In het Italiaanse en Duitse fascisme verwerd het gespierde en geïdealiseerde mannelijke lichaam tot een politiek statement. Het stond symbool voor de (biologisch eengemaakte) natie en moest de superioriteit tegenover andere ‘rassen’ en naties benadrukken. Fascistische schoonheidsidealën waren veel verschuldigd aan het klassiek-Griekse ideaal van een getraind en jeugdig lichaam, als resultaat van sport, gymnastiek en wilskracht. Hieraan gekoppeld werden fysieke kracht en geweld ver- >>

heerlijk; volgens Mosse in overeenstemming met een algehele brutalisering van de naoorlogse maatschappij (hoewel die visie is tegen gesproken binnen bestaande historiografie).¹⁵

Historicus Kevin Passmore schrijft dat het idealiseren van ‘de’ mannelijkheid en ‘het’ mannelijk lichaam gepaard ging met een diversificatie aan mannelijkheden en hieraan gekoppelde uitsluiting: “Fascists did not value masculinity per se – only that of some male members of the dominant race.” Loyaliteit ging in de eerste plaats uit naar het ras of de natie, en enkel de mannelijkheid binnen deze

het ‘IJzerpantheon’ te mogen toetreden. De Vlaamse soldaten werden in de eerste plaats herinnerd als broeders (idealen van liefde, religiositeit en zedelijkheid), als ridders (idealen van activiteit, rechtvaardigheid en moed) en als jeugd (idealen van onschuld, slachtofferschap en jeugdige schoonheid). Deze idealen gaan op voor alle soldaten en blijven op de IJzerbedevaarten constant tijdens het hele interbellum en de Tweede Wereldoorlog.¹⁷

Op een dieper niveau doet zich evenwel een betekenisverandering voor naar het einde van het interbellum. In de jaren twintig lag de na-

Deze beweringen worden op de bedevaarten kracht bijgezet met citaten uit zijn oorlogsbrieven: “‘k Gevoelde me gelukkig toch wederom iets te mogen lijden voor mijn ideaal, om God dus.”²⁰

Op de eerste bedevaarten werd meer aandacht besteed aan de onschuldige slachtofferdood van De Rudder. Zijn laatste minuten en dood werden uitvoerig besproken. Hij stierf door ‘friendly fire’, een Belgische kogel in zijn dij. Toch stelden Vlaams-nationalistische herdenkingen zijn dood veelal voor als ‘unfriendly fire’. De fouten van het Belgisch leger werden meermaals in de verf gezet: “Terwijl hij aan het doodbloeden is, onderzoekt de commandant Renaat’s ransel.....” Wat wordt herinnerd als zijn laatste woorden zetten zijn slachtofferschap en lijden nog eens extra in de verf: “‘k Wist niet dat een mensch zoo lijden kon, maar alles voor Vlaanderen en Vlaanderen voor Kristus.”²¹ Deze laatste woorden staan ook afgekort als ‘AVV-VVK’ op de IJzertoren.

Op de latere bedevaarten van de jaren dertig wordt de dood van De Rudder op een geheel andere manier voorgesteld: “Terwijl hij op de brancard lag en doodbloede (sic.) fluisterde hij jongens toe: ‘Doet steeds uw plicht’ [...] was dit weerom geen hoge ridderlijkheid en heiligheldhaftigheid?” Vanaf de twaalfde bedevaart in 1931, worden zijn gelovigheid en moraliteit meer met moed en heldhaftigheid in verband gebracht dan met liefde, slachtofferschap en onschuld: “Zóó was Renaat De Rudder! Uit zijn diep kristen-zijn putte hij de heldhaftigheid van zijn soldaat-zijn en het vurig radicalisme van zijn Vlaming-zijn; daaruit groeide zijn wonderbare lijdens- en offervardigheid; daaraan ontbloede zijn hunkeren naar ‘t eeuwig bezit van God.”²² Hij kreeg de naam “reine ridder van den IJzer” en zijn dapperheid en krijgsvaardigheid konden niet genoeg worden benadrukt:

“Een alledaagsche krijger kon hij echter niet zijn: hij moest worden de felle krijger, de ridder, de held. [...] Nauwelijks op het front, openbaarde die felle wil zich in ‘t zich ongevraagd aanmelden voor gevaarlijke posten en verkenningstochten, zoodat het weldra van mond tot mond liep: hij was ‘de dappere.”²³

Het beeld van Renaat De Rudder dat het IJzerbedevaartspubliek vanaf 1931 krijgt voorgeschoteld doet sterk denken aan dat van middeleeuwse kruisvaarders, die uit hun geloof kracht en moed putten om ervoor te vechten.

Ook de manier waarop hij wordt afgebeeld was grondig veranderd. De tekening van medesoldaat en frontschilder **Joe English** toont De Rudder in passief overlijden: hij ligt neer, omhoogkijkend naar de hemel, terwijl hij zijn laatste kreet schreeuwt: “AVV-VVK” [Alles Voor Vlaanderen en Vlaanderen Voor Kristus], en sterft.²⁴ De dramatiek van zijn dood en lijden staat centraal. Op het beeld uit 1931 daarentegen, wordt hij in zijn meest actieve uren



bron: www.diezwerfkaat.be

24^e IJzerbedevaart op 24 augustus 1943

natie werd als positief gewaardeerd. Mosse spreekt van verschillende countertypes: manbeelden waartegenover de hegemoniale groep mannen hun eigen mannelijkheidsidealen afwogen. Dit waren vaak outsiders, andere mannelijkheden die gemarginaliseerd werden door de samenleving omdat ze niet konden beantwoorden aan dominante sociale normen. Binnen fascistische bewegingen waren dit in de eerste plaats bevolkingsgroepen die zij als andere ‘rassen’ definieerden (onder meer zwarten, Joden en zigeuners), omdat zij een bedreiging vormden voor de gezondheid en integriteit van het eigen ‘ras’. Daarnaast werden ook mannen van het eigen ‘ras’ uitgesloten die het ‘ras’ niet konden of wilden voortzetten (homoseksuelen, zwakzinnigen, personen met een beperking...), of die geen eigen verblijfplaats hadden in de natie (zwerwers en bedelaars). Al deze countertypes werden met elkaar gelijkgeschakeld en hun representatie verwerd tot het exacte omgekeerde van mannelijk, namelijk vrouwelijk.¹⁶

“Reine ridder van den IJzer”. Betekenisverandering in mannelijkheidsidealen tijdens het interbellum

Op de IJzerbedevaarten werd de inhoud van de oorlogsherinnering beperkt tot het front. Bijgevolg was de frontervaring fundamenteel om tot

druk op een meer verfijnde, emotionele en passievere invulling van mannelijkheid. Vanaf de latere bedevaarten in de jaren dertig kregen ruwe en strijdvarende idealen de overhand. De betekenisverandering van mannelijkheidsidealen in de herdenking van IJzerheld Renaat De Rudder (1897-1917) illustreert dit. De Rudder trok in 1914 als vrijwilliger naar de oorlog. Volgens de mythe die rond zijn persoon is ontstaan zou dit zijn oorspronkelijk plan om priester te worden hebben gedwarsboemd. Zijn diepe gelovigheid in zowel Vlaanderen als Christus werd daarom meermaals benadrukt op de bedevaarten. In de jaren twintig werd De Rudder's religiositeit in verband gebracht met liefde en moraliteit:

“deze ootmoedige hoogebegeefde [...], rijk aan [...] echte liefde, die met helderen blik de ziel van hun volk hebben doorgrond en zijn inwendig leven hebben verlicht met hun kunst, met hun woord, met hun daad.”¹⁸ Zijn lijden kon hij beter verduren, als hij dit begreep als een lijden voor God: “Zoo werd Renaat allengs een echt liefdelam, vol van goddelijke smachten en leven. [...] God smeekt hij spoedig te mogen sterven, maar hij blijft intusschen lijdensvaardig en wil Hem, zijn priesterroeping inniger volgend, tot brandens toe beminnen en zijn volk tot Hem voeren.”¹⁹



“Penteekening van Joe English. Renaat De Rudder/doodelijk gewond” (Verslagboek IJzerbedevaart 1924). Soldaat en frontschilder Joe English (1882-1918) was bijzonder actief in de Vlaamse frontbeweging. Hij ontwierp de typische ‘Heldenhuldezerk’: de grafsteen voor de Vlaamse gesneuvelden, geënt op een Keltisch kruis met de letters ‘AVV-VVK’: Alles Voor Vlaanderen en Vlaanderen Voor Kristus. Hij stierf tegen het einde van de oorlog en groeide net als De Rudder uit tot een IJzersymbool.

afgebeeld. Hij is groot en standvastig, met de ogen strak op het doel gericht. De afbeelding straalt idealisme en dapperheid uit. Bovendien draagt De Rudder een bajonet in de linkerhand, vermoedelijk een van de meest mannelijke wapens tijdens de oorlog. Het merendeel van de slachtoffers viel door de kogel. Iemand doden per bajonet is een stuk moeilijker: het vergt snelheid, precisie en kracht. Bovendien is de bajonet een heldhaftiger wapen omdat het, in tegenstelling tot de kogel, uitnodigt tot een man-op-man gevecht. Deze veranderende visie op De Rudder blijkt niet enkel uit de beelden zelf, maar ook uit de bijschriften: “doodelijk gewond” (Verslagboek IJzerbedevaart 1924) versus “Reine Ridder van den IJzer”(1931). In een kleine tien jaar tijd is hij van onschuldig en aan God onderdanig slachtoffer uitgegroeid tot een idealistische en daadkrachtige ridder-held. In die zin beantwoorden de veranderde Vlaams-nationalistische mannelijkheidsidealen aan de meer agressieve, actieve en strijdvaardige invulling van fascistische mannelijkheid zoals die ook in internationale literatuur wordt geschetst.

Naast de duidelijke parallellen met buitenlandse processen van ‘fascisering’, kunnen er nog andere verklaringen worden gegeven voor deze nieuwe invulling van mannelijkheid. Vanaf de jaren dertig stond de Vlaams-nationalistische beweging steviger in haar schoenen. Zo vormden zich meer standvastige partijen dan in de jaren twintig, die bovendien steeds populairder werden.²⁵ De stijgende verkiezingsresultaten weerspiegelden zich ook op de IJzerbedevaarten, die jaarlijks een groter publiek aantrokken. De slachtofferpositie die het Vlaams-nationalisme innam in de jaren twintig (denk aan de 80%-mythe) stemde minder overeen met de realiteit van de jaren dertig, omdat het Vlaams-nationalisme uit haar minderheidspositie trad. Dit kon een meer

strijdlustige en actieve invulling van mannelijkheid in de hand hebben gewerkt. Bovendien moest de inhoud van de herinnering appelleren aan een groeiende massa. Het zou kunnen dat de leden van het IJzerbedevaartcomité ervan uitgingen dat een dergelijke invulling van mannelijkheid een grotere groep mensen kon aanspreken. Ten slotte zorgden de toenemende internationale spanningen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog onvermijdelijk voor meer strijdvaardige idealen. Tijdens de oorlog zelf werd op de IJzerbedevaarten actief propaganda gevoerd voor de Duitse strijd aan het Oostfront. In dit licht zou

het erg ongeloofwaardig zijn geweest als ze tegelijk een fijngevoelige en pacifistische mannelijkheid zouden hebben gepromoot, die op de eerste bedevaarten dominant was.

“Den nieuwen mensch”: een Vlaams-nationalistische homo fascistus?

“Doode Kameraaden, weer is een oorlog over ons gegaan. Weer betreuren wij, gesneuvelde makkers, weer zitten wij met den zorg over troosteloze ouders, treurende weduwen en verweesde kinderen. De oudstrijders van ’14-’18, naast de oudstrijders van ’40, broederlijk onder mekaar door éénzelfde ideaal, éénzelfden wil verenigd in éénzelfden bond en band.”²⁶

Voorzitter van de Vlaamse Oudstrijdersvereniging (VOS) Germain Lefever (1896-1969) beklemtoonde in zijn toespraak op de eerste IJzerbedevaart tijdens de Tweede Wereldoorlog (1940) dat de nieuwe Vlaamse oorlogsdoden voor dezelfde idealen als de IJzersoldaten gestorven waren, namelijk voor Vlaanderen. Diezelfde dag hield de jonge Vlaams-nationalist **Ferdinand Vercnoeke** een toespraak in naam van deze “jongere oudstrijders van 1940”.²⁷ De mannelijkheidsidealen in zijn toespraak sluiten nauw aan bij de buitenlandse fascistische idee van een nieuwe man, de *homo fascistus*:

“Hier kwam tot ons het beeld van den ridder, den nieuwen mensch: plichtgestaalde strijder voor een zaak: man van één woord, één daad: de onomkoopbare. Zoo heeft Dürer hem in koper gegrift. Bereden en bewapend, zwijgzaam in zijn pantser en zonder vertoon, is hij uitgetogen voor zending; [...] Op den kanschel zagen wij dezen mensch, leerstoel van

>>



“Renaat De Rudder. De reine ridder van den IJzer. Penteekening van Jos”(1931)



bront: velling.catawiki.nl

schen mensch. Want ridderschap is adel en roem van het Noorden, hoogste uitdrukking van Noordsche mannschap. Dezen mensch zagen wij aan het beheer van 't land, wars van roef en woeker, eerlijk met de gelden der gemeenschap als met de eigene, want het vermogen des volks is zijn, en aller vermogen. Hij is zuiver en trouw als het goud dat in zijn handen berust. Hij is ridder en bewaakt angstvallig zijn schat. [...] 1940 zal de voltooiing zijn: Vlaanderen zal als vrije wereldburger intreden tot de Noordsche volkerengemeenschap."

De Vlamingen behoren tot het "Noordsche" ras, maar zijn, volgens deze toespraak, onterecht ingelijfd bij "Latijnsche Walen". De ridderlijke kenmerken die zij delen met de "Noordsche mannschap" echter, bewijzen voor Vercnocke dat dit verkeerd is. De Duitse bezetting komt voor deze (van nu af) raciaal gedefinieerde natie als een geschenk uit de hemel, want zij herbergt voor hen de hoop op een intrede tot hun eigen volksgemeenschap.

De culminatie van vooroorlogse mannelijkheidsidealen tijdens de Tweede Wereldoorlog kadert in de anti-Belgische propaganda voor de Duitse oorlog die op de IJzerbedevaarten werd gevoerd. Een actieve, strijdvaardige en raciale invulling van Vlaams-nationalistische mannelijkheid moest jonge Vlaamse mannen (en hun omgeving) aanmoedigen om mee te vechten aan Duitse kant op het Oostfront. De aanwezigheid van de Duitse bezetter op Belgisch grondgebied, en op de IJzerbedevaarten zelf, had bovendien een sterke invloed op de Vlaams-nationalistische ideologie en de daaraangekoppelde mannelijkheidsidealen.

hoogste liefde, van hoogste kameraadschap: de volkomen liefde van den broeder voor den broeder. En deze Sage van bloedbroederschap was taal naar het hart der jeugd."

In deze "nieuwe mensch" culmineert de vooroorlogse betekenisverandering van Vlaams-nationalistische mannelijkheid. Ridderschap werd ingevuld als een realisering van daadkracht. De ideaaltypische man is plichtsbewust, betrouwbaar en vastberaden ("plichtgestaalde strijder voor één zaak", "eigenbelang noch belangen van machtigen") en bekwaam ("waardig en aardig voor hun taak"). Hij denkt en handelt als de emanatie van het volk, en is daarom de ideale leider. Een opmerkelijk verschil met het interbellum is de expliciete definitie van broederliefde, gebaseerd op bloedbanden ("bloedbroederschap"). De Vlaamse natie krijgt zo een meer biologische, raciale invulling.

Vercnocke vervolgt zijn toespraak:

"Overal zagen wij dezen mensch, tot in den minsten man van 't volk; in de jeugd vooral, die vooraan, inaangetast en onaantastbaar baanbreekt, scheppers van nieuw leven, verkondigers der immer verjongde gedachte, hoop en verblijding van ons volk. Want jeugd

is ridderschap en zij dient een blaas. Hier, in deze crypt, ligt een ridder, een jeugdige mensch."

Tijdens de oorlogsbedevaarten bleef jeugdigheid hoog in het vaandel gedragen. Zij zijn de ridders; de dieners van het Vlaamse blaas. Het buitenlands fascisme maakt in deze periode gebruik van het sterke, mannelijke lichaam als een politiek statement om de fysieke kracht van de natie te weerspiegelen. Impliciet werd hier hetzelfde gedaan. Het feit dat expliciet wordt benadrukt dat het ideaal van de "nieuwe mensch" niet zomaar door alle mannen kan worden nagestreefd, maar enkel door jeugdige mannen, impliceert dat natuur (fysieke kracht) wordt gewaardeerd boven cultuur (levenswijsheid). Het natuurlijk ideaal van onbezoedelde jeugd valt bovendien binnen deze verschuiving van een culturele naar een natuurlijk-biologische invulling van de natie.

In het vervolg van de toespraak van Vercnocke, werd deze nieuwe mannelijkheid in overeenstemming gebracht met een raciale invulling van de nationalistische ideologie:

"In deze ridderschap herboren, zagen wij ons volk zijn ware wezen terugvinden: het groeiende aldus naar het voorbeeld van den Noord-



bront: www.dezwerfkat.be



bron: www.catawiki.be

Dichter en advocaat Ferdinand Verwoerd (1906-1989)

Besluit

In de jaren twintig had mannelijkheid op de IJzerbedevaarten nog geen fascistische invulling. Het voorbeeld van Renaat De Rudder toont dat nederigheid, passiviteit en slachtofferschap de voornaamste peilers waren van Vlaams-nationalistische mannelijkheidsidealen. Tijdens de latere jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog veranderde dit discours. Mannelijkheid kreeg geleidelijk een meer ruwe en strijdvaardige connotatie. De nadruk verschoof naar moed, daadkracht en activiteit. Deze idealen werden tot een climax opgevoerd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ferdinand Verwoerd's propaganda voor "den nieuwen mensch" weerspiegelde Italiaanse en Duitse varianten van de zogenaamde *homo fascistus*. Bovendien werden mannen tijdens deze Oorlogsbedevaarten uitdrukkelijk aangemoedigd om de wapens op te nemen ter verdediging van het eigen geloof en de eigen natie, in anti-Belgische collaboratie met de Duitsers. Mannelijkheid kreeg een sterkere raciale en lichamelijke invulling, in overeenstemming met een meer biologische opvatting van de natie. Zo werd er niet langer gesproken over "broederliefde", maar over "bloedbroederschap" tussen mannen onderling.

Naast een buitenlandse fascistische invloed op de Vlaams-nationalistische ideologie gaf ik aan dat ook veranderingen op nationaal en internationaal niveau een betekenisverandering van Vlaams-nationalistische mannelijkheidsidealen in de hand werkten. Zo groeide de beweging uit tot een massabeweging in deze periode, waardoor idealen van passiviteit en slachtofferschap naar de achtergrond verdwenen. Ook leidden de toenemende internationale spanningen en het groeiend bewustzijn van de bevolking over een nakende oorlog tot

meer strijdvaardige mannelijkheidsidealen. Het feit dat deze idealen op hun hoogtepunt waren tijdens de Tweede Wereldoorlog schreef ik toe aan de lijfelijke aanwezigheid van de nazistische Duitse bezetter op de bedevaarten zelf en aan de anti-Belgische propaganda-functie die de IJzerbedevaarten vervulden in het kader van de oorlog. ///

Noten:

- B. Wever en A. Vrints, 'Vlaams-Nationalisme', in: C. Devos en L. Sanders eds., *Politieke ideologieën in Vlaanderen: liberalisme, socialisme, christendemocratie, Vlaams-nationalisme, ecologie*. Antwerpen, 2008, p. 338. Deze mythe werd ontkracht door H. Keymeulen en L. De Vos in: H. Keymeulen en L. Devos, 'Een definitieve afrekening met de 80 %-mythe? Het Belgisch leger (1914-1918) en de sociale en numerieke taalverhoudingen onder de gesneuvelden van lagere rang', *Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 27 (1988) pp. 589-612. en H. Keymeulen en L. De Vos, 'Een definitieve afrekening met de 80 %-mythe? Het Belgisch leger (1914-1918) en de sociale en numerieke taalverhoudingen onder de gesneuvelden van lagere rang', *Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 28 (1989) pp. 1-37. Hun onderzoek toont aan dat er wel sprake is van een ongelijke verdeling, maar dat deze overdreven werd met 25 procent. Hiermee wordt echter niet afgedaan aan de sociale wantoestanden, die wel degelijk plaatsvonden.
- De rechtstreekse invloed van de Frontbeweging op het Vlaams-nationalisme mag volgens De Wever niet worden overschat. Hij stelt dat het vooral de herinnering aan deze beweging, en daarmee gepaard de herinnering aan het lijden van de Vlaamse soldaat in de Eerste Wereldoorlog, die de basis legde voor de Vlaams-nationalistische beweging in de naoorlogse periode. B. De Wever, *Greep naar de macht...*, pp. 27-31.
- L. Wils, *Van Clovis tot Di Rupo: de lange weg van de naties in de lage landen*. Antwerpen, 2005, p. 195.
- A. Beck, 'De IJzerbedevaarten. Van heldenhulde tot politieke massamanifestatie', in: Leemans (G.) e.a. eds., *Vlamingen komt in massa: de Vlaamse beweging als massabeweging*. Gent, 1999, pp. 149-169.
- B. De Wever, 'Diksmuide: de IJzertoren. Strijden om de helden van de Oorlog', in: J. Tollebeek, G. Deneckere en G. Buelens eds., *België. Een Parcours van herinnering 2*. Amsterdam, 2008, pp. 60-71.
- B. De Wever, *Greep naar de macht...*, p. 425; L. Wils, *Van Clovis tot Di Rupo...*, pp. 218-220.
- B. De Wever, 'Diksmuide...', p. 69.
- C. Van Louwe en p. Verstraeten, *De Oorlogsbedevaarten: kroniek van de vergeten IJzerbedevaarten 1940-1944*. Kortrijk, 2002.
- J. Gillis, *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, 1994, p. 19.
- Deze manifesteren zich niet alleen inhoudelijk, in toespraken en liederen, maar ook vormelijk, in bepaalde rituelen, kledij, rolpatronen voor mannen en vrouwen. In dit artikel worden evenwel enkel inhoudelijke normen en idealen bestudeerd.
- Hiermee wil ik niet insinueren dat de zogenaamde 'herinneringsconsumenten', de deelnemers van de IJzerbedevaarten, zomaar de herinneringen en normen overnamen die hen van bovenaf werden voorgeschoteld. Ik erken hun agency en interpretatievrijheid, maar dat vormt niet het onderwerp van dit onderzoek.
- Het bronnenmateriaal dat ik heb gebruikt wordt bewaard door het Archief, Documentatie en Onderzoekscentrum voor het Vlaams-Nationalisme (ADVNI).
- L. Lefranc, 'Wilskrachtige mannen en medelijdende vrouwen.' Een discoursanalyse van Vlaams-nationalistische herdenkingen aan de Eerste Wereldoorlog op de IJzerbedevaarten tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog, onuitgegeven masterscriptie, Universiteit Gent, 2014, 264p. In mijn masterscriptie maakte ik ook de vergelijking met veranderende vrouwelijkheidsconstructies onder invloed van de opkomst van het fascisme en onderzocht ik hoe de inhoud van de herinnering ook weerspiegeld werd op de herdenkingen als een sociale praktijk.
- R. Connell introduceert 'hegemoniale mannelijkheid' als het (historisch veranderlijk) set van mannelijke normen en instituties aan de hand waarvan men (in een bepaalde tijd en plaats) de macht van mannen over vrouwen op een succesvolle manier kan behouden. Hierbij is zowel aandacht voor de macht van mannen over vrouwen als machtsverhoudingen tussen mannen onderling. Connell maakt een onderscheid tussen medeplichtige mannelijkheden, die meeprofiteren van macht van mannen over vrouwen, én marginale en onder-

drukte mannelijkheden, die gemarginaliseerd of onderdrukt worden, omdat ze niet in staat zijn de macht van mannen over vrouwen te behouden. R. Connell, *Masculinities*. Cambridge, 1995.

- J. Mangan, *Shaping the Superman: Fascist Body as a Political Icon - Aryan Fascism*. Londen, 1999, pp. xi; 128-152. G. Mosse, *The Image of Men: The Creation of Modern Masculinity*. Oxford, 1996, pp. 160-162; G. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford, 1990. Voor beperkingen van de brutaliseringstheorie zie: B. Majerus en A. Vrints. 'De brutalisering voorbij?: De Eerste Wereldoorlog en politiek geweld in Europa', in: M. de Keizer en T. Zwaan eds., *Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* 16, 2005, pp. 52-74.
- K. Passmore, *Fascism A Very Short Introduction*. Oxford, 2002, p. 124; G. Mosse, *The Image of Men...*, pp. 56; 177-179.
- Dit wordt uitvoeriger besproken in mijn masterscriptie 'Wilskrachtige mannen en medelijdende vrouwen.', pp. 99-153.
- Toespraak van Frans Daels op vierde IJzerbedevaart (1923), in: s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924*, p. 135.
- s.n., *Twaalde IJzerbedevaart. Verslagboek 1931*, p. 54.
- Renaat De Rudder, brief van 6/11/1917, in: Ibid.
- "Renaat De Rudder" in Weekblad V.O.S. 22/8/1922, gepubliceerd in: s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924*, p. 123.
- s.n., *Twaalde IJzerbedevaart...*, p. 55.
- Ibid., p. 48.
- Afbeelding uit: s.n., *Vijfde IJzerbedevaart. Verslagboek 1924*, p. 118. Deze leuze is aan het eind van de 19^{de} eeuw ontstaan in de katholieke studentenbeweging van Vlaanderen. Na de oorlog werd hij toegeëigend door de opkomende Vlaams-nationalistische beweging. De letters prijken onder meer op de IJzertoren. De Wever, 'Diksmuide...', p. 63.
- B. De Wever, *Greep naar de macht...*, p. 241.
- Toespraak van Germain Lefever in s.n., 'De XXIe IJzerbedevaart', in: *Volk en Staat* (25/8/1940).
- Toespraak van Ferdinand Verwoerd in ibid.

Lith Lefranc (1992) behaalde een master geschiedenis én een master gender en diversiteit aan Universiteit Gent. Ze kreeg bij de uitreiking van de Johanna Naberprijs 2015 een eervolle vermelding voor haar masterscriptie, 'Wilskrachtige mannen en medelijdende vrouwen'. Een discoursanalyse van Vlaams-nationalistische genderconstructies in herdenkingen van de Eerste Wereldoorlog op de IJzerbedevaarten (1920-1945): Momenteel werkt Lefranc aan Universiteit Gent mee aan een project over de geschiedenis van socialistische volkshuizen in West-Europa.

Contact: lithlefranc@gmail.com

De masterproef van Lith Lefranc is te vinden op: www.scripriebank.be.

Een leven aan de zijde van NSB-leider Anton Mussert

Maria Mussert-Witlam

Van 1942 tot en met 1945 stond Anton Adriaan Mussert (1894-1946) als leider van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) aan het roer. Aan zijn zijde stond Maria Mussert-Witlam (1876-1951), zijn vrouw én zijn tante. Over haar leven is weinig geschreven, want vrouwen van historisch leiders spelen in de geschiedschrijving veelal een bijrol. In hun dagelijks leven staat de echtgenoot vaak centraal. Toch is het waardevol de levens van deze vrouwen onder de loep te nemen. In dit artikel is Rie Mussert-Witlam het middelpunt. Archiefonderzoek en door haar zelf opgeschreven herinneringen over haar gevangenschap na de oorlog maakten het mogelijk het leven van Musserts echtgenote grotendeels te reconstrueren. Dit artikel wijdt uit over haar leven voor, tijdens en na de oorlog.



Rie Mussert-Witlam in de echtelijke woning (periode 1941-1944)

/ Mireille van Haaren /

Een familiale aangelegenheid

Maria (roepnaam Rie) Witlam werd geboren op 16 september 1876 te Enkhuizen. Ze was een nakomelingetje en groeide op in een gezin met meerdere broers en zussen. Rond haar achttiende ging Witlam de verpleging in en na haar opleiding was ze werkzaam als zelfstandig verpleegster. Toen haar neefje Anton Mussert na zijn militaire dienst in 1914 vanwege zijn nierziekte terugkeerde naar huis en bedrust nodig had, nam Witlam de taak van de verpleging op zich.¹ Mussert en zijn tante scheelden ruim achttien jaar in leeftijd, toch weerhield dit feit hen er niet van een relatie met elkaar aan te gaan.

Op 19 september 1917 trouwden de 23-jarige Mussert en Witlam, 41 jaar, met elkaar in het Gelderse Rheden. Er moest dispensatie worden aangevraagd '(...) tot het sluiten van een huwelijk tussen personen van te nauwe bloedverwantschap.'² Musserts moeder was afwezig bij de bruiloft. Zij kon het moeilijk verkroppen dat haar eigen zus haar zoon tot een huwelijk had verleid. Het zou nog jaren duren voor de banden binnen de familie enigszins zouden herstellen.

Vermoedelijk vanwege haar leeftijd besloten Mussert en Witlam geen kinderen te krijgen. Na het huwelijk ging het echtpaar in Den Haag wonen. Aanvankelijk was Witlam kostwinner en leefden ze van haar inkomsten als verpleegster. Naar alle waarschijnlijkheid nam Mussert na zijn afstuderen deze taak over en

werd Witlam huisvrouw. De echtelieden verhuisden in de loop der jaren van Den Haag naar Baarn en vestigden zich in 1930 in Utrecht. Mussert was toentertijd werkzaam als hoofdingenieur bij de Provinciale Waterstaat van Utrecht.³

Oorlogstijd

Op 14 december 1931 richtte Mussert samen met Kees van Geelkerken (1901-1976) de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) op. Witlam zag een politieke carrière voor haar man niet direct zitten. Mussert had volgens haar een gebrek aan mensenkennis en zij was bang dat zijn naïviteit zou worden geëxploiteerd. Hij was opgeleid tot ingenieur en zij had liever een loopbaan binnen dit vakgebied voor ogen. Toen Mussert echter besloot de politiek in te gaan, steunde Witlam haar echtgenoot.⁴ De populariteit van de NSB steeg in de beginjaren snel en daarom besloot Mussert in 1935 mee te doen aan de landelijke verkiezingen. In april 1935 behaalde de NSB ongeveer 8 procent van de stemmen. Na deze landelijke verkiezingen verkreeg de NSB meer voor- én tegenstanders. Deze ontwikkelingen zorgden uiteindelijk voor een deceptie. Tijdens de verkiezingen in 1937 leed de NSB een grote nederlaag.⁵

Op 10 mei 1940 viel Duitsland Nederland binnen. Hoewel Witlam geen lid was van de NSB, werd zij als echtgenote van Mussert wel gearresteerd en overgebracht naar de strafgevangenis in Hoorn. Witlam zat tijdens de gehele Duits-Nederlandse oorlog (10-15 mei)

De charismatische Van Geelkerken was leider van de jongerenbeweging Jeugdstorm en vanaf 1943 Inspecteur-Generaal van de paramilitaire, voornamelijk uit NSB'ers bestaande Landwacht.

gevangen. Mussert zat ondergedoken. Waar de NSB voor de oorlog te kampen had met een daling van het ledenaantal, volgde er tijdens de bezetting een omslag. Vanaf mei 1940 steeg het aantal leden van 32.000 naar ruim 100.000. De NSB bood de bezetter vanaf die tijd politieke steun. Veel lokale anti-Duitse politici werden uit hun ambt gezet en in sommige gevallen namen NSB'ers hun functies over. Mussert werd in 1942 door de Duitse bezetter aangesteld als leider van Nederland, maar dit zou snel een schijnvertoning blijken te zijn. De Duitsers hadden geen oprechte belangstelling voor Musserts ideeën of doelen.⁶ Witlam was zeer trots op de nieuwe functie van haar man, die zij vanwege zijn geringe lengte en politieke ambitie veelal liefkozend 'mijn kleine dictator' noemde.⁷

Witlam heeft zich nooit politiek actief ingezet voor de NSB. Zij ging samen met Mussert naar officiële gelegenheden van de beweging, maar mengde zich niet in zijn politieke werkzaamheden en is officieel ook nooit lid geweest van de NSB. Mussert hield zijn vrouw veelal op de achtergrond en wilde niet dat zij lid zou worden.⁸ Witlam bezocht tijdens de oorlog wel regelmatig bijeenkomsten van de Nationaal Socialistische Vrouwen Organisatie (NSVO) en doneerde geld aan deze organisa-

Stien van Bilderbeek (1878-1979)

Van Bilderbeek werkte al vanaf de jaren twintig voor Mussert. In 1933 werd zij het eerste vrouwelijke NSB-lid. Ze zat ook bij de Nationaal Socialistische Vrouwenorganisatie (NSVO) en werd goed bevriend met Rie Mussert-Witlam. Bij de NSB kon niemand om Van Bilderbeek heen: wilde je Mussert bereiken dan moest je langs haar.
bron: Matthée, *Voor Volk en Vaderland*, pp. 51-64.

tie. De NSVO was door Mussert op 1 september 1938 opgericht als vrouwelijke tegenhanger van de NSB en organiseerde verschillende bijeenkomsten door heel het land, waarbij onderwerpen zoals moederschap, het gezin en de gezamenlijk gedeelde liefde voor ‘Volk en Vaderland’ ter sprake kwamen.⁹

Ook op persoonlijk vlak nam Witlam vaak een ondergeschikte rol aan. Mussert stond bekend als een rokkenjager. Tijdens zijn huwelijk zou hij meerdere affaires hebben gehad, waaronder een relatie met zijn dertig jaar jongere nichtje Marietje Mijnlieff (geb. 1923). Mussert zou zelfs hebben overwogen zijn vrouw te verlaten om met dit nichtje te kunnen trouwen. Van deze laatste verhouding was Witlam op de hoogte. Zij zou samen met Musserts toegewijde secretaresse Stien (Christina) van Bilderbeek hebben geprobeerd deze verhouding zoveel mogelijk binnenskamers te houden.¹⁰ Mussert begreep uiteindelijk dat een scheiding van Witlam niet mogelijk was; zijn echtgenote zou dit niet willen en een echtscheiding zou het imago van de NSB-leider kunnen schaden.¹¹

Na de oorlog

Op 7 mei 1945 werd Mussert gearresteerd in Den Haag en overgebracht naar het Huis van Bewaring. Witlam werd opgepakt in Utrecht en aangeklaagd op drie punten. Allereerst omdat ze lid zou zijn geweest van de NSB. Daarnaast omdat ze donateur was van de NSVO en tenslotte omdat zij “in het algemeen van nationaal socialistische gezindheid heeft blijk gegeven door van de NSB uitgaande vergaderingen te bezoeken.”¹²

Witlam was ten tijde van haar arrestatie 69 jaar oud en had een zwakke gezondheid. Zij werd opgesloten in een gevangenis in Utrecht. De meeste vrouwelijke gevangenen moesten tijdens hun internering schoonmaken, maar Witlam niet. Zij werd als ‘staatsgevaarlijk’ beschouwd en moest in haar cel blijven. Witlam vond de dagen in gevangenschap lang duren zonder enige bezigheid. Toch meende zij ook dat gezien haar leeftijd en algemene gezondheid het voor haar beter was als ze niet hoefde te werken. Witlam heeft tijdens haar gevangenschap in verschillende gevangenskampen gezeten. De omstandigheden waren er slecht, wat Witlams gezondheid deed achteruitgaan. Uiteindelijk belandde ze in de ziekenboeg en werd ze overgebracht naar het ziekenhuis voor onderzoek.¹³

Witlams zwakke gezondheid heeft de doorslag gegeven voor haar vrijlating. Naast een verklaring van het ziekenhuis verklaarde ook Witlams huisarts H. de Klein dat “(...) het



bron: BeeldbankWO2 – NIOD

Het echtpaar Mussert met de Rijkscommissaris van Nederland Arthur Seyss-Inquart (1892-1946) (periode 1941-1944)

voor de gezondheidstoestand van Mevr Mussert-Witlam [...] medisch zeer ongewenst is, dat ze zich in gevangenschap bevindt.”¹⁴ In 1946 verklaart J. Schoonenberg, gemachtigde inbewaringstelling en vrijlating voor de provincie Utrecht, dat Witlam geen rol van betekenis heeft gespeeld tijdens de oorlog. Zij heeft enkel donaties gedaan aan de NSVO en is geen lid geweest van de NSB. Witlam wordt hierop in vrijheid gesteld, omdat “(...) voortzetting van de bewaring, gezien den lichamelijken toestand van betrokkene in verband met de ernst van de feiten en gedragingen, waarvan zij verdacht wordt, redelijkerwijs niet is gerechtvaardigd; (hooge leeftijd).”¹⁵

Witlam werd vrijgelaten in februari 1946. Tijdens Musserts gevangenschap hebben de echtelieden elkaar nog enkele keren ontmoet. Op 7 mei 1946 is Mussert geëxecuteerd. Hij werd begraven in Den Haag en het was niet de bedoeling dat Witlam zijn graf zou gaan onderhouden. Toch heeft zij het jaarlijks met bloemen beplant.¹⁶ De laatste jaren van haar leven bracht Witlam door in Zeist en in een rusthuis in Bussum. Zij stierf 3 april 1951 op 74-jarige leeftijd aan kanker.¹⁷ ///

Noten:

- Nationaal Archief Den Haag, 02874204, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), inv.nr. 97153. J. Meyers, *Mussert – Een Politiek Leven*, Amsterdam, 1984, p. 32. T. Pollmann, *Mussert & Co – De NSB-Leider en zijn vertrouwelingen*, Amsterdam, 2012, p. 51.
- Meyers, *Mussert*, p. 34.
- Pollman, *Mussert & Co*, p. 54. Gelders Archief Arnhem, 0207, reg. nr. 9125, aktenr. 109, ‘BS Huwelijk met Maria Witlam’, in: <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/516130437/srcid/22198391/oid/33> R. Havenaar, *Verrader voor het Vaderland – een biografische schets van Anton Adriaan Mussert*, Utrecht, 1978, p. 49. Meyers, *Mussert*, pp. 36, 38, 53.
- Z. Matthée, *Voor Volk en Vaderland – Vrouwen in de NSB 1931-1948*, Amsterdam 2007, pp. 28-29. Meyers, *Mussert*, p. 62.
- Meyers, *Mussert*, pp. 55-86, 116-117.
- H. Grevers, *Van landverraders tot goede Nederlanders – De*

opsluiting van collaborateurs in Nederland en België, 1944-1950, Amsterdam, 2013, pp. 39-40.

Meyers, *Mussert*, pp. 170, 229-233.

W. Melching en M. Stuiivenga, *Joseph Goebbels, Hitlers Spindocotor – een selectie uit de dagboeken 1933-1945*, Amsterdam 2011, pp. 280, 316-318.

NA, CABR, inv.nr. 97153. Brief van de secretaris-generaal van de NSB, zonder naam, waarschijnlijk Prof. Dr. J.J. Schrieke, van 1941 tot en met 1945 NSB secretaris-generaal van Justitie, 26 april 1941.

⁷ Meyers, *Mussert*, 62-63.

⁸ NA CABR inv.nr. 97153. Brief Proces Verbaal – verklaring A.J. Zondervan, 26 oktober 1946.

⁹ NA CABR inv.nr. 97153. Brief Proces Verbaal – getuigenverklaringen over lidmaatschap Maria Mussert-Witlam, 5 september 1945.

Matthée, *Voor Volk en Vaderland*, pp. 13, 33, 40.

¹⁰ Matthée, *Voor Volk en Vaderland*, p. 39.

¹¹ A.A. Mussert, *Nagelaten Bekenntnissen, verantwoording en celbrieven van de NSB-leider*, ingeleid en bezorgd door: G. Groeneveld, Nijmegen, 2005, p. 21.

Matthée, *Voor Volk en Vaderland*, p. 26.

¹² NA CABR inv.nr. 97153. Bevel tot dagvaarding van de Beschuldigde, oktober 1949.

¹³ M. Mussert-Witlam, ‘Memoires van mijn gevangenschap van 7 mei 1945-21 februari 1946’, in: *De Wende*, 17 (1947) 476-483, Nationaal Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), p. 481.

¹⁴ NA CABR inv.nr. 97153. Brief van dokter G.H. de Kleijn aan stichting ‘stads- en academisch ziekenhuis’, 28 april 1945. NA CABR inv.nr. 97153. Brief van dokter G.H. de Kleijn aan stichting ‘stads- en academisch ziekenhuis’, 30 april 1945.

¹⁵ NA CABR inv.nr. 97153. Brief aan officier-fiscaal van J. Schoonenberg, 6 februari 1946.

NA CABR inv.nr. 97153. Brief van procureur-fiscaal Amsterdam betreffende in vrijheidstelling Rie, 25 februari 1946.

¹⁶ In het graf waar Mussert na zijn dood is bijgezet lagen ook andere overschotten van NSB-leden begraven. Mussert, *Nagelaten Bekenntnissen*, p. 44.

¹⁷ Mussert-Witlam, ‘Memoires van mijn gevangenschap’, p. 482. Meyers, *Mussert*, p. 292.

Het Utrechts Archief Utrecht, 1221-1, reg. nr. 1972, aktenr. 812, <https://www.wiewaswie.nl/personen-zoeken/zoeken/document/a2apersonid/464075858/srcid/30355043/oid/24>.

Mireille van Haaren (1988) is historica en werkzaam als junior onderzoekmedewerker bij het Institute for Gender Studies te Nijmegen.

contact: mireillevanhaaren@gmail.com

Genderview: Marjan Schwegman

“Als genderhistoricus moet je alles anders durven bekijken”

Marjan Schwegman (1951) is sinds 2007 directeur van het NIOD-Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam. Daarnaast bekleedt zij de leerstoel 'Politiek en Cultuur in de lange twintigste eeuw' aan de Universiteit Utrecht. Na haar studie geschiedenis in de jaren zeventig aan de Universiteit van Amsterdam was ze werkzaam aan verschillende Nederlandse universiteiten. Haar onderzoek beweegt zich op het terrein van gender, oorlog en natievorming, met speciale aandacht voor het thema van de 'vechtende vrouw'. Zo publiceerde Schwegman een studie over de rol van vrouwen in het Nederlandse verzet en doet zij momenteel onderzoek naar vrouwelijke bandieten in het 19e-eeuwse Zuid-Italië. Heldendom is een ander thema dat vaak in haar werk opduikt.

/ Anais Van Ertvelde en Rose Spijkerman /

Dit nummer van *Historica* staat volledig in het teken van gender en WOII. Heeft u het gevoel dat er tegenwoordig vaker vanuit een genderperspectief naar WOII wordt gekeken?

Na enkele studies over Nederlandse vrouwen in het verzet begin jaren tachtig door Bob de Graaff, Lidwien Marcus en mijzelf, is het lang stil geweest.¹ De laatste jaren lijkt het alsof er een hernieuwde belangstelling voor vrouwen-geschiedenis is gekomen. Zo kreeg ik naar aanleiding van een lezing die ik onlangs gaf over verzetsvrouw Jacoba van Tongeren (*zie p. 33*) meteen de vraag of ik een stuk in de krant wilde publiceren. Dat vond ik opvallend. Ik vertelde namelijk niet veel anders dan dertig jaar geleden.

Oorlogsgeschiedenis is lange tijd opgevat als een geschiedenis waarin vrouwen op de achtergrond bleven; zowel in historisch onderzoek als binnen de organisaties die oorlog bestudeerden. Als je de foto's ziet van het na de

oorlog net opgerichte **RIOD** (het vroegere **NIOD**), merk je dat er altijd veel vrouwen hebben gewerkt, zeker een derde. Toch was de geschiedschrijving die door het NIOD is geproduceerd niet uitgesproken gendergevoelig. Dat is nu wel aan het veranderen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een door ons georganiseerde internationale conferentie *Fighting Women during and after the Second World War in Asia and Europe* die in 2014 op het NIAS² werd gehouden.

Er wordt bij het NIOD echter wel al een hele tijd gekeken naar hoe oorlog iedereen raakt. Het is vanzelfsprekend om naast de militaire kant ook de civiele kant van oorlog te onderzoeken. In die zin wordt hier niet zozeer aan *mainstream* masculiene geschiedschrijving gedaan. Een onderzoekster als **Jolande Wit-huis** heeft gender natuurlijk ook gedurende heel haar carrière aan het NIOD op de agenda gezet.³ Je kunt dus zeker niet beweren dat er bij ons instituut helemaal geen aandacht voor gender is, maar prioriteit nummer één is het niet. Ik weet ook niet of ik dat wel een goede zaak zou vinden, eerlijk gezegd. In een ideale wereld worden voor mij alle onderzoeksvragen zo opgesteld dat gender als het ware automatisch wordt meegenomen. In de jaren dat ik aan het NIOD werk heb ik zeker de indruk ge-

Uit haar publicatie *Juliana's vergeten oorlog* (2014) blijkt bijvoorbeeld dat de prinses tijdens de oorlog niet alleen haar kinderen opvoedde, maar zich politiek volop inzette voor Nederland en de geallieerden.



© Bob Brenshoff

kregen dat de zaken vaak op die manier worden aangepakt.

Uw eerste onderzoek ging over vrouwen in het verzet, maar daarna is WOII niet uw 'vaste onderwerp' gebleven. Waar liggen uw interesses en welke historici zijn hierin inspirerend geweest?

Inderdaad, niet zozeer WOII, maar de natie-staat, het leger en oorlog in het algemeen interesseren mij. Het werk van Mieke Aerts is daarvoor heel belangrijk geweest: haar oratie over de vechtende vrouw bevatte een heleboel inspirerende elementen.⁴ Voor mij gaat het als genderhistorica steeds om de vraag hoe je het dominante idee kunt ondergraven dat in een oorlog de militaire kant van het conflict het allerbelangrijkst is. Vanaf de moderne oorlogsvoering aan het begin van de 19e eeuw is het militaire aspect in mijn optiek nog maar een klein onderdeel van het oorlogsgebeuren. Dat is zeker zo bij WOII, aangezien toen de hele maatschappij overhoop werd gegooid en alle aspecten van het leven werden geraakt.

Onderzoek dat zich alleen richt op de militaire aspecten van oorlog houdt het oude idee in stand dat er maatschappelijk actieve en pas-

Het **NIOD** Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) werd opgericht in 1945. In 1999 werd het één van de instituten van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW). De naam werd het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). In 2010 fuseerde de organisatie met het Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies, waarmee het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies ontstond.

sieve mensen zijn. Waarbij de eerste groep uit mannen en de tweede groep uit vrouwen bestaat. Ik vind het veel interessanter om de meer neutrale vraag te stellen hoe oorlog mensen raakt en vanuit deze vraag een onderzoek te beginnen.

Hoe bent u indertijd op het thema van vrouwen in het verzet gekomen? Was dat vanuit een feministische sympathie?

Dat kwam eigenlijk door al die vrouwen in de *Baader-Meinhof Groep* en de *Rode Brigades* die actief waren in de jaren zeventig en tachtig. Het viel me op dat zoveel vrouwen daarin een prominente rol hadden. Niet alleen speelde in Duitsland Ulrike Meinhof een hoofdrol, ook in Italië, dat een nog veel patriarchalere samenleving had, waren vrouwen erg belangrijk in de *Rode Brigades*. Misschien een vreemde overstap naar verzetsgroepen, maar ik werd vooral getroffen door het gebruik van geweld door vrouwen en vroeg me af hoe dat geweest was in verzetsgroepen in Nederland. Pleegden vrouwen daar ook geweldsdaaden?

En de vechtende vrouw is altijd een beetje teruggelaten?

Ja, omdat het toch wel haaks staat op het dominante idee van vrouwen als vredelievende wezens. We weten natuurlijk dat het niet klopt, dat vrouwen niet aangeboren vredelievender zijn dan mannen, maar vooral strategisch geweldsgebruik wordt niet aan vrouwen gelinkt. Eén van de argumenten om vrouwen in de 19e eeuw niet op te nemen in het leger was dat vrouwen wel gewelddadig kunnen zijn, maar niet het rationele vermogen zouden hebben om dat geweld strategisch in te zetten of om zich te beheersen op cruciale momenten. Als je naar verzetsgroepen kijkt, zie je natuurlijk dat er in de laatste fase van de oorlog juist bij mannen het één en ander uit de hand is gelopen... Mannen kunnen dat dus ook niet! Alle discussies over geëscaleerde liquidaties, zoals bijvoorbeeld gevoerd naar aanleiding van het boek *De afrekening. Ontmaskering van het gewapend verzet* (2012) van Maarten van Buuren over het Westlandse verzet, zou je heel goed kunnen bestuderen vanuit een genderperspectief.

Deze interesse sluit aan bij het nieuwe onderzoeksprogramma van het NIOD over verzet, waar onder meer wordt ingegaan op de rol van mannen en vrouwen in het verzet en de veranderingen in de sekseverhoudingen die het verzetswerk met zich meebracht. Kunt u daar wat over vertellen?

Als je naar het werk van **Loe de Jong** kijkt kom je bij een heel klein aantal van 65.000 verzetsstrijders uit. Hij telt alleen mensen die in georganiseerd verband *fulltime* verzetsactiviteiten ontplooiden. In zijn geschiedverhaal passeren slechts enkele vrouwen de revue, zoals de communiste Hannie Schaft (1920-1945)



Lou de Jong (1914-2005) werd in 1945 directeur van het NIOD. Hij schreef het lijvige standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.

en **Helena Kuipers-Rietberg**. De Jongs definitie van verzet zorgt ervoor dat hij vrouwen niet kan zien. Wat mij vooral interesseert is hoe je naar het verzet kunt kijken op een manier waarop je vrouwen wél ziet. Zo doorbreek je ook het idee dat verzet alleen maar gaat om spectaculaire acties, zoals een gewapende overval op een distributiekantoor. De hele infrastructuur die bestaat uit allerlei netwerken, waar vrouwen integraal deel van uitmaakten, is even belangrijk. Veel meer dan de rol van individuele vrouwen – hoewel ook interessant – gaat het mij om het veranderen van het vastgeroeste idee van wat verzet is. Het doorbreken van de vooroordelen over mannen en vrouwen hoort daar bij.

Bestaan er in biografieën verschillen in het benadrukken van kwaliteiten en handelingen van mannelijke en vrouwelijke verzetsstrijders?

Dat hangt er vanaf wie de biografie heeft geschreven. Een recente biografie is die van Toni Boumans over **Frieda Belinfante**, over wie zij al eerder een documentaire maakte.⁵ Zij kijkt met een heel brede blik en heeft geen sekse gerelateerde vooroordelen. Bij oudere biografische portretten, bijvoorbeeld over Helena Kuipers-Rietberg, valt op dat vrouwelijke kwaliteiten als zorgzaamheid worden benadrukt. En omgekeerd, als het om biografieën over mannen gaat, wordt zorgzaamheid juist >>



Helena Theodora Kuipers-Rietberg (1893-1944), in het verzet Tante Riek genoemd, was de grote en stille kracht achter de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers.



bron: www.sndfilms.com

Frieda Belinfante (1904-1995) was een Nederlandse (half-joodse) cellist en dirigent. Ze had een relatie met de Nederlandse componiste Henriëtte Bosmans (1895-1952). Belinfante was actief in het verzet en emigreerde na de oorlog naar de Verenigde Staten.

niet alleen voor vrouwen belangrijk; ook bescheiden, stil opererende mannen zijn in de schaduw gebleven.

Er wordt, zowel internationaal als in Nederland en België inderdaad weinig aandacht aan mannelijkheid en WOII besteed. Komt daar langzamerhand verandering in?

Weinig helaas. Ik heb zelf in 2008 een lezing gegeven over mannelijke verzetshelden als **Gerrit van der Veen** en Engelandvaarder en oorlogspiloot Erik Hazelhoff Roelfzema (1917-2007), *de Soldaat van Oranje*.⁹ Bij *de Soldaat van Oranje* kun je mooi zien hoe zijn opvattingen over mannelijkheid evolueren, aangezien hij zijn autobiografie steeds aanpast. De eerste versies zijn stoere boeken die vooral gaan over spectaculaire acties, de capaciteit om in eenzaamheid ontberingen te doorstaan en geen verbindingen met vrouwen aan te gaan. Er wordt wel over gevoelens geschreven, maar vooral over passies als de drang naar avontuur. Pas in latere versies worden emoties als angst en verdriet om mensen die stierven onder woorden gebracht.

Gerrit van der Veen is in 1944 gefusilleerd en heeft geen terugblik op zijn leven achtergelaten, maar meteen na de bevrijding is er door een kameraad van hem een biografie geschreven. Van der Veen was een kunstenaar en deze biografie heeft daarom veel ingrediënten van een romantisch soort mannelijkheid. Zijn mannelijkheid krijgt bijvoorbeeld vorm door hem het vermogen toe te dichten elke vrouw voor hem te laten vallen. In de bi-

niet beklemtoond. Terwijl, wanneer je bijvoorbeeld kijkt naar de studentengroepen die Joodse kinderen uit de crèche bij de Hollandsche Schouwburg smokkelden, je ziet dat de mannen als beweegreden voor hun acties veelal dezelfde humanitaire motieven opgeven die meestal aan vrouwen worden toegeschreven.⁶ Ik denk dat het doorbreken van door gender-vooroordelen ingegeven ideeën over mannelijke en vrouwelijke verzetsstrijders aan twee kanten moet gebeuren.

Speelt de manier waarop vrouwelijke verzetsstrijders zichzelf portretteren ook een rol in de manier waarop zij worden herinnerd? Een voorbeeld is Jacoba van Tongeren, die haar eigen rol in het verzet bijna bagatelliseerde.⁷

Van Tongeren is wel een heel sterk voorbeeld. Zij heeft een verslag gemaakt over Groep 2000, haar verzetsgroep en dit in 1945 aangeboden aan prins Bernhard, maar ze heeft zichzelf daar ongeveer volledig uit geschreven. In haar memoires zie je iets totaal anders. Daarin benadrukt zij juist dat zij de leider was en dat haar leiderschap constant door mannelijke verzetsstrijders werd bestreden. Het is erg bijzonder bronmateriaal voor een genderhistoricus. Die conflicten gingen echt over de vraag wat passend was voor mannen en vrouwen, waar het bijvoorbeeld ging om gebruik van geweld.

Tijdens mijn interviews met oud-verzetsstrijders zeiden mannen en vrouwen altijd dat iedereen gelijk was in de verzetsgroepen. Vanuit hun perspectief snap ik dat ook. Zij wilden de verschillen niet benadrukken, omdat het gemeenschappelijke einddoel het belangrijkste was. Interessant is dat verzetsmannen én -vrouwen zich vaak met soldaten vergeleken en dat terwijl vrouwen in 1940 nog geen soldaat konden worden. Toch vind je in het verzet ook het idee terug dat het gebruik van geweld alleen voor mannelijke soldaten is toegestaan.

Het is als vrouw in die situatie veel moeilijker om jezelf voor te stellen als iemand die gewa-penderhand de zaak verdedigt.

Het onderzoek naar verzetsstrijders gaat veelal over vrouwen die zich op uitzonderlijke wijze hebben gemanifesteerd. Worden 'gewone' vrouwen hierdoor over het hoofd gezien?

Als verzet zo wordt gedefinieerd dat ook de zorg voor onderduikers eronder valt, dan waren er ontzettend veel vrouwen bij betrokken. Maar je bent natuurlijk afhankelijk van je bronnen en die zijn voor de 'stille activiteiten' schaars. Dus zelfs als je 'gewone' vrouwen een gezicht zou willen geven, dan worstel je met het probleem dat je het materiaal niet hebt om dat te doen.

In de geschiedschrijving rond onderduikplek Castrum Peregrini (red. zie p. 3-8) zie je dat Gisèle van Waterschoot van der Gracht, die een zeer belangrijke rol had in de onderneming, tot vrij recent enkel aan de materiële kant van de zaak werd gerelateerd. Met het bronmateriaal dat beschikbaar is, kan haar rol wel degelijk diepgaander worden onderzocht.

Dat denk ik ook steeds meer, het bronmateriaal is eigenlijk nog maar beperkt aanwezig. Daar is echt nog een nieuwe krachtsinspanning nodig. Een mooi voorbeeld van wat dat kan opleveren is een fotocollectie die recent werd ontdekt in het Stadsarchief in Amsterdam, met foto's gemaakt door de *Sicherheidsdienst* van alle gezochte verzetsmensen.⁸ Op deze foto's zie je dat meer dan een derde vrouw was. Het is heel interessant dat deze foto's nu pas opduiken. Dat betekent dat het nog steeds mogelijk is om nieuwe bronnen te vinden. Toch blijft het zo dat er eveneens op een andere manier naar bekende bronnen moet worden gekeken. Dat is

Gerrit van der Veen (1902-1944) was een Nederlandse beeldhouwer. Hij leidde een grote verzetsgroep die persoonsbewijzen vervalste en in 1943 een aanslag pleegde op het Amsterdamse bevolkingsregister. Frieda Belinfante maakte deel uit van deze groep.



bron: BeeldbankWO2N10D

ografie wordt gesteld dat van der Veen zozeer geobsedeerd was door dat mannelijkheidsidee dat de gedachte dat hij invalide zou worden voor hem de genadeklap zou betekenen (*red. in mei 1944 raakte Van der Veen bij een overval verlamd*).

Waren er veel echtparen die samenwerkten in het verzet? En wat voor invloed had dat op de dynamiek binnen hun relatie?

Ook daar is weer veel te weinig onderzoek naar gedaan. Er waren zeker echtparen die samenwerkten, zoals Helena Kuipers-Rietberg en haar man. Ik denk echter dat de situatie waarbij maar één lid van het echtpaar actief was in het verzet en de ander niet, minstens zo interessant is. In verzetsgroepen werd vaak op een nieuwe manier samengewerkt door mannen en vrouwen die niet met elkaar getrouwd waren. Je moest bijvoorbeeld nachten met elkaar doorbrengen vanwege de spertijd. Wat het gevolg daarvan was voor het huwelijksleven is bij mijn weten niet systematisch onderzocht. Heb je weer zo'n onderwerp. Héél interessant. Er was wel een toename van het aantal echtscheidingen direct na de bevrijding. Naar de oorzaken is het gissen. Er waren natuurlijk een heleboel mannen gedwongen tewerkgesteld in Duitsland, die keerden na jaren terug naar huis. Er wordt over dit thema soms wel in bedekte termen aangegeven dat het niet altijd makkelijk was om weer terug te gaan naar de oude huwelijksverhoudingen.

Hoe gaat u zelf concreet te werk om een genderperspectief in te brengen in uw stukken rond het verzet?

Ik kan eigenlijk niet anders dan met een genderbril naar de dingen kijken. Zo ben ik nu eenmaal als geschiedenisstudent en docent vrouwengeschiedenis geschoold. Het zit altijd in mijn vragen, zelfs als ik mij daar zelf niet helemaal bewust van ben. Er zijn natuurlijk steeds meer onderzoekers die gevormd zijn door aandacht voor gender. Dat heeft volgens mij een aanzienlijk effect gehad op de geschiedschrijving. Zonder dat het zich meteen vertaalt in enorme aantallen studies over vrouwen in de oorlog. Je ziet de invloed eerder aan het soort vragen dat wordt gesteld.

Met de lezing die ik heb gehouden over *de Soldaat van Oranje* en Gerrit van der Veen wilde ik laten zien dat de Nederlandse geschiedschrijving over verzet aan modernisering toe was. Eenmaal begonnen kon ik niet anders dan mijn genderbril opzetten, maar oorspronkelijk wilde ik dus werken aan een meer open benadering van verzetsstrijders. Zij worden vaak als heiligen of als mislukkelingen afgeschilderd. Deze oordelende aanpak levert geen interessante vragen op voor een historicus. De vraag naar het waarom en hoe van radicaliseringsprocessen is bijvoorbeeld veel boeiender, zeker met het oog op vandaag de dag. Hoe komt het dat sommige mensen radicaliseren als het om geweldgebruik gaat en

Jacoba van Tongeren (1903-1967) was verzetsstrijder, oprichter en leider van de verzetsgroep Groep 2000, regio Amsterdam.



bron: ungewen / Aspekt

anderen niet? Dit soort vragen wil ik op de agenda zetten en ik hoop dat daarin een genderblik wordt meegenomen.

In uw lezing over Jacoba van Tongeren haalt u het volgende citaat uit haar memoires aan: 'Volwassen mannen, eerbare vaders van gezinnen die schreien als een kleine jongen, gillen als een kind in redeloze angst en daarmee hun ploeg in gevaar brengen.' U heeft zelf over emotionaliteit geschreven; wordt hier ten aanzien van WOII aandacht aan besteed?

Volgens mij is dat niet systematisch onderzocht, nee. Het is wel erg belangrijk. Maar daar val je dus al een bepaald idee over mannelijkheid mee aan. Doorgaans hebben mensen geleerd om dit soort emoties te verhullen. Het feit dat Van Tongeren daar in haar memoires wel over schrijft, is heel uitzonderlijk.

Bestaat er ook een link met de processen van radicalisering waar u eerder over sprak? Dat mensen zo'n klap krijgen van traumatische gebeurtenissen dat ze beginnen te radicaliseren?

Dat is zeker met Hannie Schaft (*red. zie cover*) gebeurd. Zij heeft een aantal dingen meegeemaakt... Ze is eigenlijk heel klein begonnen, gewoon met het helpen van haar Joodse vrienden. Toen de één na de ander werd weggevoerd; dat doet iets met mensen. Zeker als je dan toch al in het verzet zit, dan denk je 'ja

kom op hé, hardere middelen!' Er is overigens ook nooit goed aandacht besteed aan mensen die overspannen raakten, *burn-outs* kregen. De oorlog duurde echt wel langer dan iedereen had gedacht. Het was vooral zwaar voor diegenen die in West- en Noord-Nederland actief waren en nog een heel jaar hebben doorgevochten. Ik denk altijd: hoe konden die mensen dat volhouden! Die voortdurende stress om ontdekt te worden en het verraad dat alsmat beter werd georganiseerd. Overspannenheid en radicaliseren hangen volgens mij ook met elkaar samen. Lastig om te onderzoeken qua bronnen, maar je kunt het wel proberen.

Daarom is het beeld van verzetsvrouwen als Jacoba van Tongeren, die echt spinnen waren in een organisatorisch web, zo interessant.

Net zo stressvol.

Of nog meer. Als er één draadje springt...

Klopt! Je moet dus ook een flexibel idee hebben over wat stress is. Dat merk je op als genderhistoricus, je moet alles anders durven bekijken. Ook dingen die op het eerste gezicht helemaal niets met gender te maken lijken te hebben, zoals wat de bron van stress is. De memoires van Van Tongeren zijn echt heel interessant omdat ze zichzelf tot taak stelt om alles te voor- en overzien. Zij vindt het vreemd dat zij dat niet helemaal goed heeft kunnen doen en dat daarom de **fusillade op het** >>

Fusillade Weteringplantsoen

Het fusilleren van dertig willekeurige politieke gevangenen op 12 maart 1945 in Amsterdam zou te wijten zijn aan mannen uit Groep 2000 die een noodsituatie met gewelddadig ingrijpen wilden oplossen, in plaats van af te wachten, zoals Van Tongeren hen had bevolen. Bij hun actie werd een Duitse officier gedood. Het doden van de gevangenen was de represaille.

Weteringplantsoen heeft plaatsgevonden. Het is dus belangrijk om onderzoek te doen naar stress in oorlogssituaties, samenhangend met de verschillende rollen van mannen en vrouwen binnen de verzetsnetwerken.

In België heb je een bepaald narratief waarbij wordt gesteld dat WOII heeft geholpen bij vrouwenemancipatie. Vrouwen waren actieve burgers tijdens de oorlog en moesten daarvoor worden beloond, waardoor zij onder meer stemrecht zouden hebben gekregen. Leeft dat in Nederland ook?

Nee, het is eerder andersom. In 1946 is de restauratie een feit. De hele starre, verzuilde structuur van de samenleving komt weer terug, net als het bijbehorende idee van het gezin als hoeksteen van de samenleving met de moeder als spil. Alhoewel er wel wordt beweerd dat de samenleving onder de oppervlakte fundamenteel was veranderd. Dat zou ook iets zijn om te onderzoeken in relatie tot verzet. Ik heb zoveel verzetsvrouwen geïnterviewd die aangaven dat ze totaal niet meer konden wennen aan de rol die zij moesten vervullen in de naoorlogse samenleving.

Wat zijn de verschillen tussen België en Nederland in het onderzoek naar WOII?

Wij hebben goed contact met het Cegesoma in Brussel, het Belgische kenniscentrum voor de geschiedenis van de conflicten van de twintigste eeuw, dat net als het NIOD breder is georiënteerd dan alleen WOII. Via hen zie ik dat in België de collaboratiegeschiedenis hetzelfde gewicht heeft als de geschiedenis van het verzet in Nederland. Zo ligt in het onderzoek naar vrouwen en de oorlog de nadruk op foute vrouwen, bijvoorbeeld in het werk van Machteld De Metsenaere.¹⁰ In Nederland heeft het onderzoek naar 'foute vrouwen' langer op zich laten wachten. Belangrijk daarvoor is het werk van Zonneke Matthée over vrouwen bij de Nederlandse NSB (*red. de Nationaal-Socialistische Beweging*).¹¹

U bent vijf jaar geleden ook geïnterviewd voor *Historica* en toen was u drie jaar directeur van het NIOD. U sprak over veranderingen die u wilde doorvoeren. Is de situatie anders dan toen? Werken er nu meer vrouwen op het NIOD?

Het feit dat de president van de KNAW (*red. zie kader NIOD*), José van Dijck, nu een vrouw is, vind ik een opmerkelijke verandering, echt heel hoopvol. Binnen het NIOD zelf zijn bij de hoofden van de afdelingen ook meer vrouwen gekomen. De meerderheid van de leidinggevenden is nu vrouw, maar mijn ideaal is eerlijk gezegd 50/50. Nu ben ik bijna geneigd het beleid te gaan hanteren om meer mannen aan te stellen. Ik vind het altijd een gevaar dat je vervalt in de (onbewuste) gewoonte om te kiezen voor mensen die op jou lijken, dus ik hoop 50/50 te kunnen handhaven.

Als afsluiter een open vraag. Wat zijn uw toekomstplannen?

Ik ga in februari 2016 met pensioen en hoop dan weer tijd te hebben voor onderzoek. Mijn gedachten gaan daarbij wederom uit naar de vechtende vrouw. Ik heb eerder onderzoek gedaan naar het negentiende-eeuwse Italië, naar de gewapende strijd die is gevoerd in de jaren 1860 tussen het kersverse leger van de nieuwe natie en mensen in het zuiden, die in opstand kwamen tegen de aansluiting bij die Italiaanse natiestaat. Dat conflict is bekend geworden als de oorlog tegen het banditisme, omdat de strijders als bandieten werden gebrandmerkt. Daar zaten behoorlijk veel vrouwen tussen. Zij waren vaak als man verkleed en zijn dan ook niet altijd als vrouw herkend. Rond de vrouwelijke *banditessa* zijn heel wat fantastische verhalen ontstaan die allemaal het extreem gewelddadige karakter van die vrouwen tot onderwerp hebben. Die volksverhalen contrasteren sterk met de verslagen over het optreden van deze vrouwen in gerechtelijke bronnen. Tegelijkertijd hoor je in die laatste verslagen toch de echo van de volksverhalen. Het is erg boeiend om die twee 'discoursen' over gewelddadige vrouwen te thematiseren. Ik heb echt zin om daarmee verder te gaan!¹²

Het is jammer dat het vandaag de dag zo moeilijk is om een bestuurlijke functie te combineren met onderzoek. Aan de andere kant zal ik het ook missen om deel te zijn van een geheel. Ik kom oorspronkelijk van de universiteit en het aantrekkelijke van een instituut als het NIOD was en is voor mij het sterke gezamenlijke engagement met de missie van het instituut. De lijnen zijn bovendien veel korter en je ziet als leidinggevende veel directer het effect van je beleid. Onderzoekers hebben hier ook gemakkelijker contact over hun onderzoek, ze staan er niet alleen voor en er is minder onderlinge competitie. Dat ga ik wel missen ja. ///

Noten:

- Bob de Graaff en Lidwien Marcus, *Kinderwagens en korsetten: een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van de vrouwen in het verzet 1940-1945*. Amsterdam, 1980; Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940-1945*. Amsterdam, 1980.
- Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Science in Wassenaar, Nederland.
- Jolande Withuis was van 1999 tot 2015 verbonden aan het NIOD. Zij schreef een aantal boeken over concentratiekampgevangenen en de nasleep van de oorlog, bijvoorbeeld: *Na*

het kamp. Vriendschap en politieke strijd. Amsterdam, 2005; *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard 1903-2001. Het leven van een verzetsheld*. Amsterdam, 2008.

- Mieke Aerts (1952) is hoogleraar politieke geschiedenis van gender in Nederland aan de Universiteit van Amsterdam. Zij sprak haar oratie 'De vechtsja - strijdsvragen om sekse' uit op 22 januari 2010.
- In 1998 kwam de documentaire "...maar ik was een meisje" van regisseuse Toni Boumans uit. Zij heeft nu eveneens een biografie geschreven: *Een schitterend vergeten leven. De eeuw van Frieda Belinfante*. Amsterdam, 2015.
- De Hollandsche Schouwburg is nu een oorlogsmonument aan de Plantage Middenlaan te Amsterdam. Tussen 1893 en 1942 was het een theater; vanaf 1941 slechts voor Joodse artiesten en een Joods publiek. In de jaren 1942 en 1943 was het een verzamelen- en deportatieplaats voor de concentratiekampen Vught en vooral Westerbork.
- Paul van Tongeren, de neef van Jacoba van Tongeren, gaf samen met Trudy Admiraal haar memoires uit: *Jacoba van Tongeren en de onbekende verzetshelden van Groep 2000 (1940-1945)*. Soesterberg, 2015. Schwegman gaf naar aanleiding van deze biografie op 21 maart 2015 de lezing 'Jacoba van Tongeren, Verzetsstrijdster tegen wil en dank': <http://niod.knaw.nl/sites/niod.nl/files/Lezing%20Marjan%20Schwegman%20over%20Jacoba%20van%20Tongeren%20op%2021%20maart.pdf>.
- De Sicherheitsdienst (SD) was de staatsinlichtingendienst van nazi-Duitsland, die eveneens in bezet Nederland actief was.
- De lezing was getiteld 'Waar zijn de Nederlandse verzetshelden?' en is te vinden op: <http://www.niod.nl/files/NIODSchwegmanVerzetshelden.pdf>. Zie over heldendom ook Marjan Schwegman, 'Uitzonderlijk of juist heel gewoon. Aantekeningen bij het ongemakkelijke begrip 'heldendom'; in: Jaap Cohen en Hinke Piersma (eds.), *Moedige mensen. Helden in Oorlogstijd*. Amsterdam, 2014, pp. 22-29.
- Machteld De Metsenaere, 'Foute vrouwen in Vlaanderen na de tweede wereldoorlog. De casus Gent-Wollestraat', *Historica* 29, 3 (2006), pp. 3-5; Machteld De Metsenaere & Sophie Bollen, 'Schandelijke liefde. Sentimentele collaboratie en haar bestrafing in België na de Tweede Wereldoorlog', *Wetenschappelijke Tijdingen op het gebied van de geschiedenis van de Vlaamse beweging LXVI* 3 (2007), pp. 228-259. De Metsenaere was als hoogleraar verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel en is nu met emeritaat.
- In 2007 verscheen van Matthée *Voor Volk en Vaderland. Vrouwen in de NSB 1931-1948*. Amsterdam, 2007. Recentelijk publiceerde zij *Verzegen Levens - Vrouwen uit een fout gezin*. Schoorl, 2013. Zie de recensie van Sylvia Heimans in dit nummer. Matthée is eveneens oud-hoofdredacteur van *Historica*.
- Zie voor de banditessa: Marjan Schwegman, 'Horrific Heroines: Female Brigandage, Honour and Violence in Post-Unification Italy, 1860-1870', in: Katharine Mitchell en Helena Sanson (eds.), *Women and Gender in Post-Unification Italy. Between Private and Public Spheres*. Oxford etc., 2013, pp. 111-133.

Anaïs Van Ertvelde (1988) en Rose Spijkerman (1987) zijn beiden redacteur van *Historica*. Van Ertvelde schreef ook het artikel over Castrum Peregrini in dit nummer (p. 3-8). Zij studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en genderstudies aan de Universiteit Utrecht. Momenteel is ze de Nederlandstalige coördinator van Sophia, het Belgische netwerk voor genderstudies. Rose Spijkerman is promovendus aan de Universiteit Gent, waar zij onderzoek doet naar emoties van soldaten in het Belgische leger tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Contact: anaisvanertvelde@gmail.com
rose.spijkerman@ugent.be

Het 34e Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis

Under Fire. Women and World War II

Rijk maar gefragmenteerd

Het nieuwste Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis *Under Fire. Women and World War II* (2014) bevat drie hoofdthema's. De eerste is de biografische benadering, die onlosmakelijk verbonden is met vrouwengeschiedenis. Daarnaast is er speciale aandacht voor visuele bronnen. Ten slotte wil de bundel vrouwen zien als zelfstandige actoren in historisch onderzoek. Daarbij moet voorbij worden gegaan aan het 'goed/fout-denken'. Deze thema's leveren veel boeiende en soms ontroerende artikelen op. Desondanks komen de gekozen speerpunten wisselend uit de verf in dit gefragmenteerde Jaarboek.

/ Lonneke Geerlings /

Twintig jaar geleden¹ stond het Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis ook in het teken van oorlog en gender, maar de redactie achtte de tijd terecht rijp om het onderwerp wederom aan te snijden en dit keer exclusief gericht op de Tweede Wereldoorlog. Het werd een Engelstalige uitgave, voor de tweede maal in de geschiedenis van het Jaarboek. Vergeleken met de editie uit 1995 zien we meer aandacht voor het individu, meer 'kleur' en een internationalere visie op de geschiedenis.

Deze bundel is een uitvloeisel van een congres dat het NIOD vorig jaar organiseerde in samenwerking met de Japanse Kwansei Gakuin Universiteit: *Fighting Women in Asia and Europe During and After World War II*. Slechts een klein aantal van de congressprekers is terug te vinden in deze bundel, maar het congres Thema is nog duidelijk zichtbaar: het grootste deel van de bijdragen richt zich op Nederland en Japan. Een theoretische onderbouwing hiervoor ontbreekt echter. De redactie stelt dat zij inzicht wil bieden in de levens van sommige vrouwen in de oorlog (p.10). De trans- of internationale aanpak van veel auteurs geeft de bundel een bredere, maar ook een gefragmenteerde focus.

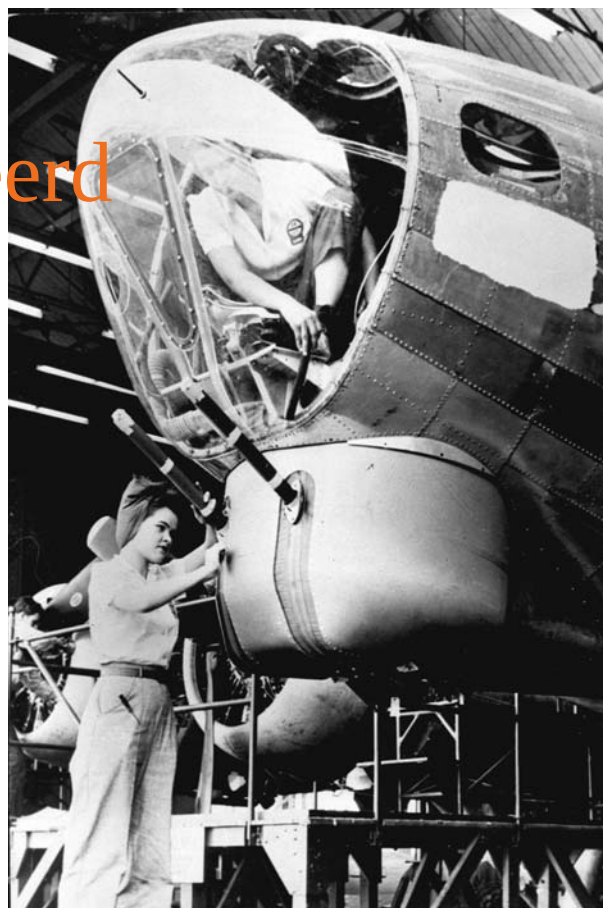
Biografische benadering

Bijna de helft van het Jaarboek bestaat uit biografische portretten: individuele verhalen die de 'Grote Verhalen' van de geschiedenis illustreren of juist nuanceren. De redactie benadrukt de problematiek van autobiografische getuigenissen en opgehaalde herinneringen. Hoe personen zichzelf presenteren, komt niet altijd overeen met wat er 'werkelijk' is gebeurd. Getuigenissen spreken in die zin vaak boekdelen: pijnlijke herinneringen worden verzwegen en personen kunnen hun verhalen 'witwassen' (p.14). Sinds Stephen Greenblatt in 1980 hiervoor de term *self-fashioning* intro-

duceerde is dit begrip toonaangevend binnen geesteswetenschappelijk onderzoek. Helaas wordt de theorie in deze bundel niet overal even consequent toegepast.

Historicus William Bradley Horton schrijft over de bekende Japanse feministische schrijfster Hayashi Fumiko. Als publiek figuur reisde zij in de jaren dertig en veertig veel door Azië en Europa. Horton richt zich op haar reis naar Indonesië in 1943, die zij maakte in opdracht van een Japanse krant. Hij traceert nauwkeurig in welke steden en dorpen Hayashi in het door Japan bezette Indonesië is geweest. De uitzonderlijke rol van Hayashi als reizende vrouw blijft wat onderbelicht, hoewel het (schaarse) beeldmateriaal daar wel om vraagt. Op een foto van Hayashi op bezoek bij een dorpsvoorzitter zien we haar bijvoorbeeld aan tafel zitten met diens gezin (p.42). Horton mist de kans om genderspecifieke reisvormen en -normen ter sprake te brengen.

NIOD-medewerker Eveline Buchheim richt zich op Marie-Thérèse Brandenburg van Oltseende-Geysens. Zoals de naam doet vermoeden was zij een dame van stand, die samen met haar man behoorde tot de koloniale elite van Nederlands-Indië. In het vlot geschreven artikel besteedt Buchheim zorgvuldig aandacht aan *self-fashioning*, gender en de historische context van autobiografische stukken. Marie-Thérèse bevond zich door haar huwelijken (met als gevolg haar diverse nationaliteiten) aan verschillende zijden van de wisselende regimes. Eerst was ze getrouwd met een Nederlandse eigenaar van een theeplantage op West-Java, vervolgens met een Japanse fotograaf. Buchheims vaststelling dat nationaliteit toen een buigzamer concept was dan nu (p.134) smaakt naar meer.



bron: Beeldbank WO2 - NIOD

Adding 'chin turret' to U.S. flying fortresses. Two women workers in an aircraft plant in the U.S. are pictured at work installing the new 'chin turret', which gives the big bombers even greater fire power.

De artikelen van Buchheim en Horton behoren tot de hoogtepunten van dit Jaarboek. Samen geven ze een prachtig inzicht in Indonesië tijdens WOII en wat deze oorlog betekende voor de levens van vrouwen uit totaal verschillende milieus.

Micro-historische benadering

De micro-historische benadering is de kracht maar ook de valkuil van deze bundel. Een aantal van de bijdragen is meer journalistiek dan academisch van aard. Dat maakt het prettig leesbaar en af en toe zelfs meeslepend, maar historische kritiek ontbreekt soms jammer genoeg. Antropologe Ellis Jonker vertelt het verhaal van de zusters Freddi en Truus Oversteegen, twee vrouwen die actief waren in het Haarlemse verzet. Hun verzetsdaden, zoals het opvangen van vluchtelingen, worden nog te vaak gezien als ongevaarlijk - en daarom niet heldhaftig. Medisch historica Hannah van den Ende vertelt het boeiende verhaal van Martha ben Assa-Van Esso-Polak. Haar studie Medicijnen gaf haar een bevoorrechte positie, maar ook haar leven werd volledig overhoop gegooid. De oorlog bracht haar een onverwachte carrière als vroedvrouw. Historica Antia Wiersma richt zich beknopt op twee oor-

>>



A day with the Women's Air Force. Company-Commander Mrs. Coltart of the Women's Auxiliary Air Force carrying out morning inspection (England, 7 November, 1939).

logsdagboeken uit de collectie van Atria, die een kroniek weergeven van het alledaagse leven in tijden van oorlog. Een dertigtal dagboeken is gedigitaliseerd en te vinden op de website van Atria.

Historicus Bas von Benda-Beckmann geeft in het indrukwekkende artikel over zijn twee oudtantes een interessante kijk in het familieleven van deze zussen. Beiden werkten in administratieve functies binnen Nazi-Duitsland en werden al vroeg lid van de NSDAP, maar hun levens namen een volledig andere wending. De één wist door te dringen in de hoogste regionen van het Duitse leger. De ander werd verliefd op een man van gedeeltelijk Joodse afkomst en verliet de partij in 1938. De auteur had prachtig archiefmateriaal tot zijn beschikking. De historische inkadering hiervan, met oog voor historiografie, laat uitstekend de publieke en private sferen van deze vrouwen zien vanuit een biografisch perspectief.

Visuele bronnen

In onze huidige beeldcultuur wordt geschiedenis steeds vaker verteld door beelden; in musea, op televisie, maar ook in academisch werk staat beeld in toenemende mate centraal. Hoogleraar Japanse Studies Timothy Y. Tsu schreef een boeiend stuk over een aantal recente Japanse films en series, toegespitst op historische fictie die zich richt tegen de Tweede Chinees-Japanse Oorlog (1937-1945). Nationalisme en *sexploitation*² gaan hier hand in hand. Het artikel geeft een boeiende kijk op Chinese (film)cultuur, in het bijzonder wat betreft censuur.

Designhistorica Marjan Groot brengt wat tegenwicht in de oververtegenwoordiging van hooggeplaatste, geprivilegieerde vrouwen in deze bundel. In haar foto-essay bespreekt zij een aantal foto's uit de Beeldbank WO2 van het NIOD. We zien onder andere vrouwen die

aan vliegtuigen sleutelen en parachutes inspecteren. De ambivalente boodschap van diverse foto's wordt uitvoerig besproken, met oog voor wat er buiten beeld blijft.

Vrouwen als zelfstandige actoren

In alle bijdragen is het derde aandachtspunt van dit Jaarboek verweven: het voornemen om vrouwen te zien als zelfstandige actoren. De redactie is van mening dat vrouwen nog te vaak worden afgebeeld in genderspecifieke stereotypen (als moeder, opvoedster, slachtoffer, verraadster of juist als heldin). En er is aandacht voor zowel 'goede' als 'foute' vrouwen. Dit hoofdthema komt het beste uit de verf in de bijdragen over vrouwenorganisaties.

Historicus Toni Morant I Ariño bespreekt de vrouwenafdeling van de Falange, de Spaanse fascistische partij. Miljoenen Spaanse vrouwen zijn tussen 1933 en 1977 lid geweest van deze organisatie. De contacten met zusterbewegingen uit het buitenland tonen aan dat deze vrouwen actieve individuen waren die naar buiten traden in de publieke, politieke ruimte (p.28). Historica Felicia Yap bespreekt de kansen die de oorlog bood aan (tweetalige) Euraziatische vrouwen in Hongkong - kansen die vóór de oorlog nog ondenkbaar waren. Veel van deze vrouwen meldden zich aan voor de British Army Aid Group (BAAG), een belangrijke ondergrondse verzetsorganisatie die geallieerde gevangenen bevrijdde uit de kampen in Hongkong. De auteur maakt nauwkeurig onderscheid tussen de humanitaire, religieuze, pro-geallieerde of simpelweg financiële motieven van de vrouwen om dit verzetswerk te verrichten.

Historica Helen Grevers schrijft over Nederlandse en Belgische vrouwelijke collaborateurs na WOII, gebaseerd op haar promotieonderzoek. Die studie past bij de groeiende aandacht voor *transitional justice*, dat zich toe-

spit op gerechtigheid en recht in overgangperiodes in de geschiedenis. Kort na de oorlog werden meer dan 200.000 vrouwen opgepakt op verdenking van collaboratie. In interneringskampen en gevangnissen werden hen door middel van 'heropvoeding' maatschappelijk geaccepteerde vrouwenrollen ingeprent (door kleren vermaken, haren knippen of bloemschikken). Deze vrouwen werden nog niet eerder door historici als slachtoffer bekeken, maar zo voelden ze zich wel. Hun internering, bijvoorbeeld, veroorzaakte niet zelden een scheiding, doordat de vrouwen zo lang van huis waren.

Ten slotte bespreekt Atria-medewerker Marjet Denijs een aantal boeken over vrouwen en WOII. Deze boeken zijn beschikbaar bij Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwen-geschiedenis in Amsterdam.

Concluderend

De focus op Nederland en Japan maakt de bundel gevarieerd maar ook gefragmenteerd. Een algemene conclusie ontbreekt. De biografische schetsen zijn stuk voor stuk interessant, maar niet altijd even kritisch. In bijdragen over Indonesië, zoals die van Buchheim en van Horton, treedt een interessante wisselwerking op: hier vullen twee levensgeschiedenissen elkaar prachtig aan. Het voornemen om vrouwen als actieve actoren te zien wordt vaak bemoeilijkt door een gebrek aan bronnenmateriaal. Vrouwen blijken nu eenmaal vaak verborgen in de geschiedenis. Ten slotte wordt het rijke beeldmateriaal in deze bundel nog vaak gebruikt als 'plaatje bij een praatje' – een gemiste kans. Al met al biedt dit Jaarboek een aantal uitstekende bijdragen die zeer de moeite waard zijn om te lezen, ook voor mensen buiten het academische veld. ///

Noten:

- ¹ Het 15e Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis, met de titel *Sekse en Oorlog* (onder redactie van Mieke Aerts) richtte zich op burgerschap en gender in Nederland, België en Duitsland.
- ² *red. Sexploitation*-films zijn niet pornografisch, maar de opwindende beelden – van bijvoorbeeld schaars geklede vrouwen – zijn belangrijker dan de verhaallijn.

Eveline Buchheim en Ralf Futselaar (redactie), *Under Fire. Women and World War II* (Amsterdam, Verloren 2014), 188 blz., € 20,-

Lonneke Geerlings (1986) studeerde Algemene Cultuurwetenschappen en Geschiedenis. Zij is als promovendus Geschiedenis verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In haar biografische onderzoek richt zij zich op Rosey E. Pool (1905-1971), een Joodse vrouw uit Amsterdam die de Tweede Wereldoorlog overleefde door te ontsnappen uit Westerbork en vervolgens actief werd in de Amerikaanse zwarte burgerrechtenbeweging. Lonneke Geerlings is eveneens redactielid van *Historica*.

Contact: a.j.m.geerlings@vu.nl

Kamp Vught, bewaking en gevangenen: een genderanalyse

Behalve de indrukwekkende beschrijving van Kamp Vught in Jacques Pressers *Ondergang*¹, is de geschiedenis van dit kamp tot nu toe enkel beschreven vanuit de Joodse gevangenen met een functie in het kamp (*Funktionshäftlinge*) en die van 'staatsgevaarlijke' mannelijke gevangenen die preventief werden opgesloten (*Schutzhäftlinge*). Ook naar de sociaaleconomische en ideologische achtergrond van het Duits en Nederlands bewakingspersoneel (zowel mannelijk als vrouwelijk) en die van de drie kampcommandanten is weinig onderzoek gedaan.

/ Zonneke Matthée /

Vorig jaar is voor het eerst een publicatie over een concentratiekamp verschenen waarin systematisch wordt gekeken naar genderspecten van de gevangenen en de bewakers. In *Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van Kamp Vught*, beschrijft Marieke Meeuwenoord niet alleen de oprichting en organisatie van het kamp, maar maakt ze ook een vergelijking tussen de levens van gevangenen mannen en vrouwen. Het boek (een bewerkt proefschrift) is voor een breed publiek geschreven. Kamp Vught wordt beschreven in zeven hoofdstukken: vanaf de bouw (zomer 1942) tot de komst van de geallieerden (september 1944) en de naoorlogse berechting van daders. Tot slot vergelijkt de auteur Vught met andere Duitse concentratiekampen.

Kamp Vught, officieel *Konzentrationslager Herzogenbusch*, gebouwd op last van SS- en politieleider H.A. Rauter, had een duidelijk ander karakter dan de andere kampen in Nederland en daarbuiten. Als officieel SS-concentratiekamp zaten er zowel gijzelaars, Jehova's getuigen, 'asocialen' (bijvoorbeeld prostituees), Joden of mensen die zich kortere of langere tijd hadden verzet tegen de Duitsers. Bovendien moest Vught een modelkamp zijn (zich afzettend tegen het chaotische kamp Amersfoort).

De gevangenen werden bewaakt door Duits en Nederlands burger- en SS-bewakingspersoneel. Vanaf de oprichting in januari 1943 tot de ontruiming in september 1944 leefden op een terrein van nog geen halve vierkante kilometer zo'n 32.000 mensen uit alle lagen van de bevolking in verschillende subkampen op basis van zelforganisatie, gescheiden door prikkeldraad. Vanaf de zomer van 1943 veranderde Vught van een *Auffangslager* in een *Durchgangslager*, waardoor de Duitse kampleiding en de SS-bewakers harder optraden, het kampleven grimmiger werd en de onzekerheid over transport zowel onder Joden als niet-Joden toenam.

In alle hoofdstukken komen de intermenselijke- en genderverhoudingen aan bod. Meeuwenoord schetst de achtergronden van de ver-

houdingen in het *Schutzhäftlager*, *Juden-durchgangslager* (bij beide leefden mannen en vrouwen gescheiden, *red.*) en het *Frauenlager*. Ze citeert veelvuldig uit brieven, dagboeken, memoires en andere bronnen. Interessant is hoe de gevangenen en de bewaking met verschillende achtergronden en toekomstverwachtingen samenleefden en werkten. Ondanks de verdeel-en-heerspolitiek bleek er toch af en toe wat ruimte te bestaan in hun verhouding: van een brief meenemen tot het oogluikend toelaten van onderlinge contacten tussen de verschillende categorieën gevangenen. Ook lezen we over de diverse overlevingsstrategieën, die gevangenen gebruikten om het leven een beetje draaglijk te maken: zingen, saboteren, persoonlijke hygiëne, vriendschappen, maar ook de beperking van deze strategieën.

We zien dat vrouwen vaak beter dan mannen in staat waren de moraal hoog te houden, door zich op te maken of leuke kleding te naaien. In tegenstelling tot het Männerlager kende het Frauenlager een platte hiërarchische structuur, wat de onderlinge steun aan elkaar vergemakkelijkte. Ook waren *Aufseherinnen* (vrouwelijke opzichters) in het algemeen minder gewelddadig dan hun mannelijke collega's, wat de gevangenen weer speelruimte gaf om bijvoorbeeld vaker dan was toegestaan levensmiddelenpakketten te ontvangen.

Tegelijkertijd heerste ook in Kamp Vught het nazikampstelsel van dwangarbeid en geweld. Toch wilden de Duitsers voorkomen dat er excessen naar buiten zouden komen. De reactie van de leiding op het 'Bunkerdrama' (15-16 januari 1944) toont dit aan. Nadat vierenzeventig vrouwen in opstand waren gekomen werden ze een nacht in de kampgevangenis, een bunker met een cel van nog geen 9 vierkante meter, opgesloten. De volgende dag bleken tien vrouwen te zijn gestikt. Hierop werd de commandant onmiddellijk vervangen.

In de laatste twee hoofdstukken analyseert Meeuwenoord de sekseverschillen. Zo blijken de gescheiden levenssferen in Vught niet te leiden tot wezenlijk andere rolpatronen in het kamp. Vrouwen verzorgden bijvoorbeeld mannen en stopten hun sokken; mannen namen de zware klussen op zich. De auteur laat heel



duidelijk zien hoe in het strafrechtelijke onderzoek en bij de strafbepaling de ideeën over mannelijkheid en vrouwelijkheid en geweld een rol spelen. Dat mannen bijvoorbeeld meer geweld gebruikten, maar dat vrouwen toch als wreder werden beschouwd: hun gedrag strookte niet met het idee van vrouwen als zorgzaam en hulpvaardig en dus kregen ze een hogere straf. Opmerkelijk vond ik dat veel SS-bewakers na de oorlog in kamp Vught dezelfde straf kregen als een 'papieren' NSB-lid.

Dit boek is een mooi voorbeeld van gendergeschiedenis en verdient navolging. Het is alleen jammer dat de afbeelding van de plattgrond van Kamp Vught zo klein is afgedrukt, waardoor de cijfers van de diverse subkampen nauwelijks te lezen zijn. ///

Noten:

¹ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, dl. 2, (Den Haag 1965) p. 381-424.

Marieke Meeuwenoord, *Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van Kamp Vught*, Amsterdam, 2014, 430 blz., € 24,90

Zonneke Matthée (1944) is freelance historicus en schrijver, auteur van *Voor Volk en Vaderland. Vrouwen in de NSB* (2007) en *Verzweggen Levens. Vrouwen uit een fout gezin* (2013), hoofdredacteur *Historica* (1991-2000) en geassocieerd onderzoeker NIOD (2000-2014).

Contact: zonneke.matthee@upcmail.nl

De tragische levens van foute vrouwen en kinderen in context geplaatst

Ongewenst en onzichtbaar

Zonneke Matthée en Monika Diederichs hebben zich grondig in de naoorlogse levens van NSB-vrouwen en kinderen van Duitse militairen verdiept, een taboeonderwerp in de geschiedschrijving. De verhalen zijn onthutsend, de ontkenning van de werkelijkheid door de hoofdpersonen eveneens.

/ Sylvia Heimans /

Een van de meest schrijnende passages in Diederichs' *Kinderen van Duitse militairen in Nederland 1941-1946* (2012) is wanneer 'Hedwig' vertelt wat er gebeurde toen ze als kind van drie jaar thuiskwam bij haar moeder en stiefvader. De pleegouders, bij wie ze tot dan toe had gewoond, wilden haar niet langer opvoeden. De man met wie de biologische moeder inmiddels was, moest niets hebben van Hedwig, die verwekt was door een nazi. Hij probeerde het kind bij aankomst te wurgen. Het voorval geeft inzicht in de mate waarin deze kinderen ongewenst waren, zowel in de maatschappij als in privékring.

De laatste decennia staat de geschiedschrijving over de ervaringen van 'foute' Nederlanders meer in de belangstelling dan ervoor. Dat heeft verschillende oorzaken. Een niet te onderschatten effect had de oprichting van de werkgroep 'Herkenning' in 1981. Binnen deze groep konden lotgenoten voor het eerst samenkomen en ervaringen delen. Daarnaast is het Centraal Archief voor de Bijzondere Rechtspleging (CABR) sinds 2000 gemakkelijker te raadplegen dan ervoor (maar niet openbaar). In dit archief, ondergebracht in het Nationaal Archief in Den Haag, bevinden zich onder andere dossiers van voormalig NSB-leden. Tenslotte speelt de leeftijd een rol. Enerzijds betreft het mensen die in het zicht van het levenseinde hun verhaal kwijt willen, anderzijds vijftigers en zestigers die hun opvoeding onder ogen zien.

Sindsdien komen de verhalen naar buiten. Een aantal mannelijke journalisten schreef hun persoonlijke verhaal op. Sytze van der Zee, oud-hoofdredacteur van *Het Parool*, deed een boekje open over zijn NSB-jeugd in *Potgieterlaan 7* (1997). Ook Chris van der Heijden kwam met zijn foute jeugd naar buiten, evenals Alexander Münninghoff met *De Stamhouder* (2014) en recentelijk Ad Franssen met *Vaderskind* (2015), wiens verhaal bijna potsierlijk is als het niet zo triest was. Ad heet eigenlijk Adolf en werd in 1955 geboren op dezelfde datum als Hitler. Uit de naamgeving bleek dat zijn vader, die bij de SS was, nog altijd de

Zangles op Hitlers eliteschool voor meisjes: de *Reichsschule für Mädchen* in het Limburgse Heythuysen (de jongensschool was in het nabije Valkenburg). Hier gingen kinderen van NSB'ers naartoe (uit *Verzwegen levens*).

oude ideologie aanhing.

In tegenstelling tot deze mannelijke journalisten, staat bij twee vrouwelijke historici niet hun persoonlijke verhaal centraal, maar juist dat van een groep vrouwen met vergelijkbare ervaringen. Matthées vader was lid van de NSB, Diederichs is het kind van een Nederlandse moeder en een Duitse vader. Zij hebben zich gespecialiseerd in de geschiedenis van 'foute vrouwen': vrouwen die zelf bij de NSB gingen, vrouwen die omgingen met NSB'ers, vrouwen wiens ouders bij de NSB, de WA of de SS waren en vrouwen die een kind hebben of zijn van een Nederlandse moeder en een SS'er of andere Duitse militair. Diederichs' onderzoek richt zich ook op zonen van Nederlandse vrouwen en Duitse militairen. Matthée schreef eerder *Voor Volk en Vaderland: Vrouwen in de NSB 1931-1948* (2007). Diederichs publiceerde *Wie geschoren wordt moet stil zitten: De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* (2006).

Matthées *Verzwegen levens: vrouwen uit een fout gezin* (2015) vertelt de verhalen van 19 vrouwen die tussen 1916 en 1940 werden geboren en uit zichzelf of via hun ouders bij de NSB of de Jeugdstorm terecht kwamen. Matthée heeft deze vrouwen met veel moeite opgespoord, onder vermelding van haar eigen geschiedenis. De geïnterviewden blijven tot tien jaar na hun dood anoniem. Enkelen van hen doen voor het eerst van hun leven hun verhaal.

Nooit eerlijk zijn

Neem het verhaal van 'Jetty'. Haar ouders werden eind jaren dertig lid van de NSB toen hun bedrijf failliet ging. De kinderen moesten lid worden van de Jeugdstorm. Jetty had er gemengde gevoelens bij, al vond ze het leuk om het bijbehorende uniform te dragen. Er werd gemarkeerd en ze deden spelletjes. In de oorlog zat haar moeder bij de NSVO (Nationaal Socialistische Vrouwen Organisatie) en vader

bij de WA. Op Dolle Dinsdag vluchtte Jetty met haar moeder naar Duitsland, waar ze als werkracht op een boerderij en in de huishouding werden ingezet. Na de bevrijding werden haar ouders geïnterneerd. Haar moeder kwam na korte tijd vrij, haar vader bleef enkele jaren vastzitten. Jetty ontmoette een man, die haar niet veroordeelde om haar achtergrond en hij werd haar echtgenoot. Tegen vrienden en kennissen zweeg zij over haar verleden. Ze had er last van dat ze nooit eerlijk kon zijn, ook niet tegen de mannen die ze ontmoette nadat ze was gescheiden van haar eerste man. Jetty erkent dat haar hele leven is beïnvloed door de oorlog. Ze heeft veel warmte en tevredenheid gemist.

Jetty's verhaal bevat veel elementen die ook in de levens van de andere geïnterviewden voorkomen: een relatief onbezorgde vooroorlogse jeugd en een oorlogstijd waarin school en werk gewoon doorgingen. De grote verandering bracht Dolle Dinsdag, toen gezinnen naar het noorden of Duitsland vluchten. Vanaf dat moment vallen NSB-gezinnen uit elkaar, kinderen worden gescheiden van ouders en komen op verschillende plekken terecht. Na de oorlog worden de ouders en jongvolwassenen veelal geïnterneerd in kampen. Wanneer zo'n gezin na verloop van jaren weer wordt herenigd, is er te veel veranderd om op de oude voet verder te gaan. De geïnterviewde vrouwen vluchten soms in een huwelijk dat vaak niet bestand blijkt tegen de complexe situatie. De relatie met eventuele kinderen is doorgaans moeizaam.

Werkwijze

Matthée structureert de verhalen op de thema's jaren dertig, de oorlog, de naoorlogse buitengewone rechtspleging, huwelijk, kinderen, werk. Ook vraagt ze wanneer de vrouwen voor het eerst hoorden van de Jodenvervolgging en ten slotte hoe zij 4 en 5 mei beleven. De getuigenissen zijn geschreven als een lan-

ge monoloog, waardoor een kader achterwege blijft. Dat is jammer op de punten waar nadere informatie noodzakelijk is, zoals de ontwikkelingen binnen de NSB, een adequate beschrijving van de Jeugdstorm en de naoorlogse maatregelen tegen NSB'ers. Matthée vestigt bovendien geen aandacht op theorieën over de werking van het geheugen. Zeker op hogere leeftijd zijn vertelde ervaringen eerder constructies van een identiteit dan een getrouwe weergave van de werkelijkheid. Het is vooral, maar ook uitsluitend 'hun verhaal'.¹

Diederichs bedt de persoonlijke verhalen veel beter in in de tijd en ontwikkelingen. In *Kinderen van Duitse militairen in Nederland: een verborgen leven* gaat de auteur in op de levens van zo'n twintig kinderen die op zeker moment vastlopen in hun leven. In de meeste gevallen kennen ze hun vader niet. In de oorlog verdween hij uit beeld door overplaatsing of tegenwerking. Na de oorlog trouwen de moeders met een andere man die de kinderen niet altijd accepteerde. Over hun afkomst wordt gezwegen tegen het kind, terwijl de omgeving vaak wel op de hoogte is.

Diederichs heeft in haar eerdere boek *Wie geschoren is moet stilzitten: de omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen* de kaders geschetst van de vrouwen die zwanger werden van een Duitse militair. Het Derde Rijk bood enige ondersteuning aan deze vrouwen, mits zij voldoende Arisch werden bevonden. In haar recente boek gaat ze in op de levens van de kinderen die uit die verbintenis zijn geboren. Ook maakt ze een vergelijking met de situatie van Noorse en Deense kinderen met een Duitse vader. Ze beschrijft even degelijk als aansprekend hoe de levens van deze kinderen verliepen en wat de effecten van hun afkomst op hun leven is. Sommigen gaan met succes alsnog op zoek naar de vader. In een aantal gevallen willen de moeders de naam van de vader niet prijsgeven en blijft het kind met vraagtekens achter.

Bewust fout?

De vraag die geen van beide historicae expliciet stelt of beantwoordt, is die naar de keuze van de vrouwen. In hoeverre maakten zij bewust de keuze voor de 'foute' kant? Vragen



Ewald, anderhalf jaar, met moeder Riek. Zijn ouders ontmoetten elkaar in een Rotterdamse dansgelegenheid. Kort na de geboorte werd de vader overgeplaatst en het contact verbroken (uit *Kinderen van Duitse militairen*).

die zij zouden moeten beantwoorden zijn: waar stond de NSB in de jaren dertig voor, hoe stond het met de ideologie van de Jeugdstorm? Een gewone padvinderij was het immers niet. En in het geval van Diederichs: hoe wordt een vrouw verliefd op een Duitse militair? Was het wel zo toevallig als de moeders ons willen doen geloven? Waren de meisjes politieke onbenulligen? In *Wie geschoren wordt moet stil zitten* komt deze vraag wel aan de orde. Uit enkele citaten blijkt inderdaad dat de meisjes zich niet voor de politieke situatie interesseerden, ook al veroordeelden hun ouders en hun omgeving de omgang met de nazi's wel. 'Vaderlandsliefde? Dat zei me niets. Dat ze Nederland bezetten, nee daar stond je gewoon niet bij stil.'²

Hetzelfde lijkt te gelden voor meisjes die bij de NSB of de Jeugdstorm gingen. Zelf zagen ze er geen bezwaar in en sommigen in retrospect nog niet. 'Toch heb ik niet het gevoel dat ik fout ben geweest', zegt Julia die diep in de Jeugd-



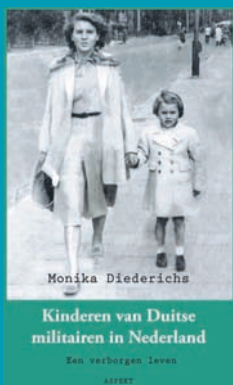
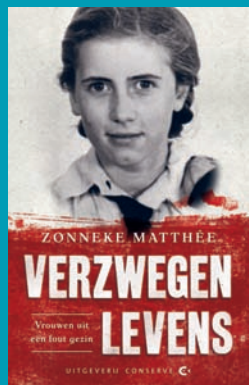
Ewalds vader Ludwig Muzak tijdens de oorlog in marine-uniform (uit *Kinderen van Duitse militairen*)

storm en de NSB zat.³ Ook Jennifer heeft geen spijt van haar NSB- en Jeugdstormlidmaatschap. Alle vrouwen ontkennen iets te hebben geweten van het lot van de Joden in de oorlog. Zij zouden er pas later van hebben gehoord.

Er is een groot verschil tussen de herinneringen van deze vrouwen en het beeld van de NSB in de geschiedschrijving, namelijk als een autoritaire en antisemitische partij, die vanaf 1940 met de bezetter collaboreerde.⁴ Overheidspersoneel mocht vanaf eind 1933 geen lid van de beweging worden. De rooms-katholieke en de gereformeerde kerk volgden in de loop van de jaren dertig met een verbod. In het maatschappelijk debat van de jaren dertig was de NSB een paria. Kinderen die in Jeugdstormuniform over de straten marcheerden, werden soms bespuugd. Er was dus durf en motivatie voor nodig om zich bij deze beweging aan te sluiten. Was het alleen maar het mooie uniform en het marcheren dat de meisjes aantrok? Het is moeilijk te geloven. Het lijkt erop dat de geïnterviewde vrouwen leven in een eigen werkelijkheid. Een werkelijkheid waarin de politieke realiteit van de jaren dertig en veertig simpelweg wordt genegeerd. Matthée en Diederichs gaan een moreel oordeel over deze kwestie uit de weg. Wel geven zij voor het eerst een diepgaand en waardevol inzicht in de levens van NSB-vrouwen en kinderen van Duitse militairen. ///

Noten:

- ¹ In *Voor Volk en Vaderland: Vrouwen in de NSB 1931-1948* heeft Matthée wel aandacht voor dit aspect.
- ² Diederichs (2006): 54.
- ³ Matthée (2014): 159.
- ⁴ Robin te Slaa en Edwin Kleijn, *De NSB: opkomst en ontstaan van de Nationaal-Socialistische Beweging 1931-1935*. Amsterdam, 2009. Zie ook: http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfue/nationaal_socialistische_beweging_nsb.



Sylvia Heimans (1967) is zelfstandig redacteur. In 2014 promoveerde zij aan de Radboud Universiteit Nijmegen op de biografie over schrijfster en journaliste Josepha Mendels (1902-1995). In 2016 verschijnt deze biografie bij Uitgeverij Cossee.

Zonneke Matthée, *Verzwegen levens: vrouwen uit een fout gezin*. Conserve, 2013, 336 p., € 24,99

Monika Diederichs, *Kinderen van Duitse militairen in Nederland 1941-1946. Een verborgen leven*. Aspect, 2012, 206 p., € 19,95